

ORD & SAG 28

ISSN 0108-8025

Udgivet af
Peter Skautrup Centret for Jysk Dialektforskning
Aarhus Universitet

Redaktion: Viggo Sørensen
Layout: Kirsten Lyshøj
Omslagsfoto: Efterår i Universitetsparken
foto: Poul Ib Henriksen
Trykt i 1200 eksemplarer
Fællestrykkeriet, Aarhus Universitet
december 2008

INDHOLD:

Viggo Sørensen: Beretning fra center og ordbog	2
Torben Arboe: Nannest – et officielt og østjysk ord for naturalieydelser til præst og degn	4
Kirsten Lyshøj: Nøjesgaw – en helt igennem uvidenskabelig undersøgelse af en jysk filippine	15
Nina K. Grøftehaug og Viggo Sørensen: <i>hampus!</i> – eller hvad det nu hedder	19
Spørg ”Skautrup”	28
Jens Holm Pedersen: Hva der saant blyver faatal	31
Viggo Sørensen: <i>Ikke</i> som alle de andre ord	37
Torben Arboe: Danske Folkeeventyr – nu på engelsk (anmeldelse)	49

Viggo Sørensen:

Året, der gik

– beretning fra center og ordbog

2008 bragte ikke redaktionen af Jysk Ordbog så langt frem, som vi kunne have håbet. Det er mange år siden, der blev redigeret så få ordbogsspalter som i år: kun 165 (med 6 hhv. 42 tilhørende udtale- og udbredelseskort).

Den sparsomme redaktion skyldes sammenfald af mange omstændigheder. Alle ordbogens faste redaktører har således følt sig forpligtet til at levere bidrag til dialektologisk og sproghistorisk anlagte værker såvel som forskningsformidlende udgivelser. En redaktør har desuden bidraget med to foredrag i lingvistisk og leksikologisk sammenhæng. Fagligt engagement har været drivkraften, men ingen af os har heller været upåvirket af de ny styringsmekanismer i universitetspolitikken, som præmierer lettællelig produktion, men er aldeles blinde over for langvarige forskningsprojekter som Jysk Ordbog.

En redaktør har også lagt arbejde i den fornyelse af ordbogens tekniske platform, som skal omtales nærmere nedenfor. Og endelig har vor yngste redaktør har været hårdt hængt op på undervisning og forskning i adjunkt-regi. De få ordbogsspalter har altså sin rimelige forklaring, men alligevel kan vi ikke være tilfredse, set i bakspejlet. Vi er enige om, at der skal anderledes fart på redaktionsarbejdet i 2009. I år nåede vi trods alt frem til In-, men bogstav J kalder med centrale ord som *jern*, *jord* og *jul*.

Arbejdet uden om redaktionen – til forberedelse af den og til præsentation af den på nettet – har været kendetegnet af samme seje og effektive træk som de foregående år, ledet af vor sekretær og vor mangeårige medarbejder finansieret over eksterne midler.

Besvarelser af endnu 109 spørgeliste-spørgsmål er indtastet i database, og på grundlag heraf er der tegnet 356 ny redaktionsforberedende kort over udbredelsen af ord og udtaler. Kun 12% af ordbogens omfattende spørgelistemateriale mangler nu indtastning; resten ligger ordnet (det meste elektronisk), let overskueligt for kommende redaktion.

I de sidste tyve år har vi sagt, at indsamlingsarbejdet til Jysk ordbog er tilendebragt. Det passer også stort set, men ind imellem dukker der alligevel nyt kildemateriale op, fx med den novelle- og digtsamling, som

vi præsenterer her i hæftet s. 31. Der udskrives derfor stadig sedler til ordbogens centralkartotek – i år er det faktisk blevet til 4.300 sedler (en forøgelse af kartoteket på knap 1,5 promille).

I årets løb er web-ordbogen blevet forøget med afsnit Hy-Hæ. Publikeringen på nettet kræver fortsat en afsluttende gennemlæsning af de redigerede afsnit og en grundig kontrol af deres formattering. Afsnit Hø- (og måske endda Hå-) kunne også være kommet på nettet, hvis ikke ovennævnte finish var blevet nedprioriteret midt på året, for at den pågældende medarbejder kunne deltage i forarbejdet frem mod en ny teknisk platform samt deraf følgende revision af de ældre afsnits opsætning.

Vort partnerskab med en række andre forskningscentre inden for rammerne af DK-CLARIN (kort omtalt i forrige års beretning) har fra 1. januar 2008 ført til videnskabsministeriel finansiering (over en treårig periode) af i hvert fald hovedparten af vore ønsker; og samarbejde med Det Humanistiske Fakultets IT-afdeling skulle muliggøre optimal anvendelse af midlerne. For første gang i lange tider tør vi tro på, at Jysk Ordbog reddes over i en ny skærmudgave, inden den eksisterende bryder ned på grund af forældet teknik.

Ord & Sag udgives nu på 28. år. Vi har indtryk af, at læserkredsen – ordbogens meddelere, samarbejdspartnere og øvrige venner – har accepteret hæftets særegne blanding af beretning, forskning, formidling og underholdning. Den øgede regulering af forskningen kan imidlertid blive en trussel for en sådan blandform. Der lægges i disse år op til, at artikler kun krediteres som forskning, hvis de publiceres i anerkendte (og helst highrankede) tidsskrifter – efter forudgående fagfællebedømmelse (som i værste fald kan tage måneder). Ord & Sag passer hverken indholds- eller produktionsmæssigt ind i dette mønster, og så kan det fremover blive svært fx at tiltrække videnskabeligt anlagte artikler udefra.

Uanset hvilke – praktiske eller administrative – vanskeligheder, vi er stødt på, så er der ingen af Jysk Ordbogs medarbejdere, der kunne drømme om en bedre arbejdsopgave. Tro det eller ej: ordbogsarbejdet er fuldt af overraskelser, udfordringer, erfaringer og happy endings. Hvad mere kan man forlange? Jo selvfølgelig, at det alt sammen formidles videre til læseren / brugeren.

I håb om, at det blot glimtvist lykkes for os, vil vi ønske alle ordbogens venner en glædelig jul og et godt nytår.

Torben Arboe:

Nannest

– et officielt og østjysk ord for naturalieydelse til præst og degn

Under udvælgelse af materiale til en artikel om oplysningstiden i Jylland stødte jeg på et spændende ord, *nannest*, mange steder betegnelse for en del af præsters og degnes indtægter. Der var kun mulighed for at nævne det i forbifarten i artiklen¹; men det fortjener at blive taget op til nærmere behandling, bl.a. fordi det giver et indblik i det omfattende og indviklede system af afgifter, som landboerne i tidligere tider skulle betale for at sikre præster og lærere en nogenlunde rimelig indkomst.

Tiende, offer, nannest

Den vigtigste afgift var fra katolsk tid *tiende*, dvs. en betaling på 1/10 af det producerede på gårdene, først og fremmest korn og kvæg. Tienden blev opdelt i 3 lige store dele: bispetiende, kirketiende og præstetiende. Ved reformationen i 1536 blev bispetienden konverteret til kongetiende, der altså udgjorde 1/30 af korn- og kvægudbyttet; også kirketienden, der gik til vedligeholdelse mv. af kirkerne, og præstetienden, der var en del af præstens løn, udgjorde hver 1/30 af gårdenes korn- og kvægudbytte. Præste- og degnelønningerne bestod desuden af det såkaldte *offer*, der skulle erlægges ved de 3 højtider (jul, påske og pinse), hvor kirkegængerne på række gik op forbi alteret og lagde et beløb til præsten der; på vej ned i kirken igen lagde man et beløb i degnestolen, hvor degnen sad så længe.² Der blev desuden givet offer ved bryllupper og begravelser mv. Ud over tiende og offer havde

¹ Arboe og Sørensen (2007) s. 430.

² Sådan var skikken bl.a. i Thy, jf. Torsten Balles optegnelser.

præster og degne krav på naturalieydelser, og her kommer *nannest* ind som betegnelse for ydelser af især brød, fjerkræ, æg og ost; de betegnes andre steder *rente* (jule-, påske- og sankthansrente).

For at få et indtryk af, hvad og hvor meget "nannest" omfattede, kan vi betragte en opgørelse over de gamle degnekalds indtægter i nogle midtjyske sogne (Gjern herred) frem til 1814, da den nye skolelov skulle indføres (jf. Kaae (1945) s. 107, 109):

	Gjern	Skannerup		
Nannestbrød	30 ½ Lpd.	28 Lpd.		
Nannestæg	29 Snese	24 Snese		
Penge	2 Rdl. 1 Mk	7 Rdl. 2 Mk sølv		
	Skorup	Faarvang	Voel	Trust
Nannestbrød	27 Lpd.	18 Lpd.	24 Lpd.	9 Lpd.
Nannestæg	18 Snese	6 Snese	17 Snese	15 Snese
Nannestpenge	1 Rdl. 5 Mk. 8 Sk.	44 Sk.	4 Rdl. 4 Sk.	1 Rdl. 60 Sk.

(Degnekaldene Fårvang og Trust ligger begge i Tvillum sg.).

Her er Lpd. = lispund = 16 pund = 8 kg, dvs. for fx Skorup degnekald indgår 216 kg brød i den årlige nannest. Også leverancerne af æg er temmelig omfattende, fx 580 til degnen i Gjern, dog kun 120 til kaldet i Fårvang. Derudover har der formentlig tidligere været andre naturalier (ost, fjerkræ), som her er blevet afløst pengeydelser. Møntenhederne er Rdl. = rigsdaler, Mk. = mark, Sk. = skilling; til 1 rigsdaler svarer 6 mark a 16 skilling, dvs. 96 skilling. Det ses, at angivelserne i opgørelsen ikke er ensrettede: Fårvangs 44 skilling kunne opgives som 2 mark 12 skilling, de 60 skilling i Trust tilsvarende som 3 mark 12 skilling.

Opgørelsen viser temmelig store forskelle i aflønningen fra det ene kald til det andet, hvilket (i hvert fald i nogen grad) må afspejle forskellen i elevtallet i de pågældende skoler. Den viser også udsving i fordelingen af de enkelte ydelser, fx i Gjern et par lispund brød mere og adskilligt flere snese æg end i Skannerup, til gengæld mere end 3 gange så stort pengebeløb i Skannerup som i Gjern. Videre gives i Fårvang fx dobbelt så meget brød som i Trust, men ikke halvt så mange æg. Det har helt ned i detaljen været svært at sammenligne, hvor gode eller dårlige de enkelte kald var; naturligt nok har man søgt at omsætte ydelserne til sammenlignelige størrelser, især penge; men også tønder korn har været anvendt som regneenhed, naturligvis med en bagvedliggende

pris pr. tønne korn. Et eksempel på dette gives i en opgørelse over et degneembedes indkomster på egnen nord for Århus 1815, ligeledes i forbindelse med den nye skolelovs indførelse (jf. Kristensen (1935) s. 135):

1. Degnekorn Byg in Natura af Spørring Sogn	3 Td.	0 Skp.
2. Nannestbrød, 12 Lp. (do.)	1 -	4 -
3. Æg, 15 Snese (do.)	0 -	6 -
4. Gæs, 5 Stk. (do.)	1 -	0 -
5. Offer og Aksidentser, 2 Rdl. 3 Mk.	1 -	0 -
I alt	7 Td.	2 Skp.

Her er Td. = tønne, Skp. = skæppe = 1/8 tønne; "aksidentser" betegner biindtægter. Alle degnekaldets indtægter er medtaget for at vise nannestens betydning: alene nannestbrødet udgør ca. 1/5 af den opgjorte indkomst, og tager man de 300 æg og 5 gæs med (de kunne jo også betegnes nannest, jf. ovf.), kommer man op på en værdi af 3 td. 2 skp. byg, dvs. ca. 45 % af den samlede indkomst. I sidste linje ses for øvrigt selve omregningsfaktoren: 1 tønne byg er sat til 2 rigsdaler og 3 mark, her blot lidt utraditionelt omregnet fra møntværdi til kornværdi.³ Møntværdien angives i rigsdaler og mark "i Sølv", fremgår det af den efterfølgende omsætningstabel, sandsynligvis som en særlig sikring i statsbankerottens tid. Sedler accepteres dog også, jf. et forslag til lærerlønning i et kald ved Silkeborg: "nannestbrød: 20 pund [formentlig fejl for lispund, TA], nannestæg: 18 snese, fårelår: 18 stk. nannestpenge: 4 rigsbankdaler sedler" (jf. Boje (1969) s. 263). Her ses i øvrigt ydelsen af gæs udskiftet med fårekød, som formentlig har været nemmere at skaffe det pågældende sted.

Vi har nu fået et indtryk af degnenes nannest og andre indtægter omkring år 1800 på Århus-Silkeborg egnen; de skulle her som andre steder efter gamle bestemmelser (Chr. d. V.s Danske Lov, 1683) udgøre ca. 1/3 af præsternes. Til sammenligning kan vi betragte forholdene i et præstekald i 1795, nemlig hos St. St. Blichers fader, Niels Blicher, i Vium-Lysgård sogne syd for Viborg. Som tidligere nævnt er den vigtigste indtægt tienden, her 148 rigsdaler i korntiende

³ Baggrunden er, at man fra 1815 vil beregne lærerlønnen som helhed i et antal tønner korn, her: "4 Td. Rug, 10 Td. Byg in Natura og 16 Td. Byg fastsat efter hvert Aars Capiteltakst" (s. 134).

og 7-8 i kvægtiende. Dertil kommer dels 3 ”Højtids Offer a 17 Rd” = 51 rigsdaler, dels de mere usikre offer-ydelser ved bryllupper, begravelser mv.: 53 rigsdaler i gennemsnit over 5 år. Derpå nævnes kaldets ”Nandest”, men med kraftige forbehold:

Smaaredsel (som her kaldes Nandest) kan og [= også] komme i nogen Betragtning. Derfor skulde Præsten have 1 Pd. Smør og 2 Pd. Ost af hver Td. Hk. og en Snees Æg af hver Gaardbeboer; men hidindtil er det ej endnu noget Aar kommet alt ind. Snart faaer jeg et Par Strømper, snart et Par Gæs – saa en Griis, saa en Dags Kjørsel og saa – slet intet. (Blicher (1795/1978) s. 182)

Her er Pd. = pund, og Td. Hk. = tønne hartkorn; tidligere på siden er nævnt, at kaldet omfatter ca. 153 tønner hartkorn, og i anden sammenhæng er oplyst, at Vium sogn har 22 gårdmænd og Lysgård 5 (s. 37, 46f.). Dermed har kaldet altså årlige nannest-forpligtelser på ca. 75 kg smør, 150 kg ost og 27 snese æg over for præsten, men yder ham kun en meget lille brøkdel deraf ifølge hans egen beskrivelse. At beboerne kommer med strømper i stedet de sædvanlige nannestprodukter, skyldes kaldets placering i ”bindeegnen”, dvs. hedeegnen mellem Herning-Viborg-Silkeborg, hvor man dengang ”bandt hoser” (= strikkede strømper) til salg i byerne. N. Blicher laster dog ikke kaldets indbyggere for den ringe ydelse, så fattige de er: ”Dersom Beboernes Vilkaar var bedre, og det betaledes med Penge, kunde det vel blive 24 til 30 Rdlr.” (smst.); han ansætter værdien af den leverede nannest til 14 rigsdaler, hvor hans forgænger kun takserede den til 12, men altså alligevel ikke mere end ca. halvdelen af, hvad den i teorien skulle give.

Man kan for så vidt godt sammenligne de beregnede 24-30 rigsdaler her med Spørring degnekalds opgivelser ovenfor: nannestbrød, æg og gæs dér svarede som nævnt til en værdi af 3 td. 2 skp. byg a 2 rdl. 3 mk. tonden, dvs. godt og vel 8 rigsdaler, altså op mod 1/3 af Vium præstekalds nannest og dermed nogenlunde efter den norm fra Danske Lov, der nævnes ovenfor. Men det kan være tilfældigt, at det gælder netop denne post i regnskabet; man må naturligvis se på kaldenes samlede indtægter og udgifter, hvis der ønskes en egentlig sammenligning.

I en lidt tidligere opgørelse nævnes fra Tved på Mols i 1756, at degnen skal have samme "Nandist" som præsten, med undtagelse af levering af ost (jf. Eriksen (1937) s. 108). Den daværende præst, C. Bagge, anfører omhyggeligt alle nannestens poster og beregner derpå minutløst og vidtløftigt det tab, han har lidt (som følge af en tidligere godsejers omlægning af kaldets 69 gårde til kun 53 ½ gårde), summeret op over hans embedsperiodes 29 år! Nannesten beregnes her ikke efter hartkorn; hver gård tæller som en enhed, igen dog ikke vedr. ost. Den enkelte gård skal som "Nandist" levere

- 1) til Martini eller Juel: Brød 48 pund, ½ feed Gaas og 1 ½ mark
heglet Hør og 1 ½ mark heglet Hamp
- 2) til Paaske Brød 48 pund og Een Snes Æg
- 3) til Midsommer af hver Tønde Hartkorn ... 1 pund Ost. (s. 109).

Her er Martini = mortensdag d. 11/11; mark som vægtenhed = ca. 235 g. Bagge er lidt i tvivl om, hvorvidt den heglede hør og hamp hører med til "Nandist", men beholder den herunder i de følgende beregninger. For de manglende 15 ½ gårde når han frem til et indtægtstab på 467 rigsdaler over de 29 år (p. 112), dvs. ca. 16 rigsdaler pr. år; dog omregner han ikke til beløb pr. år, formentlig fordi det ville se ud af for lidt. Dertil lægger han, at de 53 ½ gårde mht. "min Brød-Nandist ... ikke har ydt til mig uden den halve del om Aaret", altså nogenlunde samme vurdering som hos N. Blicher; det har her bevirket et tab på 502 rigsdaler, eller ca. 17 rigsdaler pr. år. I alt altså et tab på 969 rigsdaler (s. 113), eller ca. 33 rigsdaler om året. Unægtelig en alternativ synsvinkel; præsten fremfører dog ikke krav på det beregnede tab ad rettens vej. Han har åbenbart slået sig til tåls med den faktiske nannest – som da heller ikke er så ringe endda: dens beregnede værdi må jo være ca. 64 rigsdaler om året, dvs. mere end dobbelt så meget som de 24-30 rigsdaler hos N. Blicher i Vium.

Der er andre eksempler på, at nannestydelserne kun leveres delvis, fordi bønderne ikke kan eller ikke vil aflevere det foreskrevne. I Djurs Nørreherred gik det engang helt i hårdknude: i 1743 "nægtede samtlige Husmænd i Gjerrild og Stokkebro at betale deres Degn Jule- og Paaske-Nannest", idet de fandt, at "Degnens Paastand [dvs. krav] var dem for haard, saa de ei kunde taale at give det hand forlangte" (jf. Egeskov (1962) s. 36). Læreren indstævnedes dem da for godsejerens

birketing; men da han alligevel ikke for alvor ville i klammeri med dem, tilbød han inden retsmødet, at hver enkelt blot årligt kunne give ham "Een Mark danske, naar den hannem bliver betalt til hver Aars Michaeli" [dvs. mikkelsdag, d. 29/9]. Det var husmændene "meget vel fornøjet med" og lovede at "holde og u-veigerlig efterkomme" aftalen. Altså et eksempel på en tidlig privat afløsning af nannestlevering med en kontant pengeydelse.

Sådanne pengeafløsninger gives der flere eksempler på i en såkaldt herredsbog i 1772, hvorfra der citeres i flere østjyske årbøger; fx nord for Århus, til sognets præst: "Julerente af hver Gaard- og Boelsmand 10 Sk[illing] i Stedet for Brød Nannest" (Larsen (1927) s. 192). Tilsvarende ved Silkeborg: "Af Husfolk, som er gift, erlægges til Degnen aarlig 12 Skilling, saa kaldet Nannest eller Arbejdspenge. Og af en enlig 6 Sk[illing]" (Egeberg (1930) s. 113). Herredsbogen 1772 viser dog også, at nannestforpligtelserne andre steder opretholdes, jf. fx en opgørelse fra en degn og skoleholder syd for Randers:

Nannest, til Jul 38 Lpd. [= lispund] 12 Pd. Brød og 25 ½ Gaas; til Paaske lige saa meget Brød samt 15 Ol og 2 Snese Æg. ... Julenannest af Brød [leveres] før og efter Jul, Paaskenannest af Brød og Æg før og efter Paaske, som det behøves. (Christensen (1912) s. 112).

Her er brødmængden altså over 300 kg både til jul og påske, og da 1 ol = 80 stk., kommer antallet af æg til påske op på 1240! Også de 25 gæs til jul tyder på, at her var tale om et rigtig godt eller fedt degnekald; måske forståeligt, om bønderne ikke overholdt leveranceforpligtelserne fuldstændigt. Der er ofte blevet forhandlet om at undgå disse bundne naturalieydelser mv. mod betaling i rede penge. Fra egnen øst for Viborg skriver en fæstebonde således i august 1795:

fich 1 lpd. aal i Synder Mølle, som ieg reed over og foræret vor præst, acorderet saa med ham om tienden på Lee Mark, gav som forige aar 13 rd. for tienden [mv.] og 1 mk. 13 sk. til nandest. (Andersen (1969) s. 144).

Det har uden tvivl været sædvane, at bonden medbragte noget, fx et lispund ål, når der skulle akkorderes med præsten om prisen for at slippe for at levere den foreskrevne korntiende og nannest. De nævnte beløb viser her som tidligere, at nannesten kun er en lille belastning ved siden af tienden: knap 2 mark, dvs. under 1/3 rigsdaler og dermed ca.

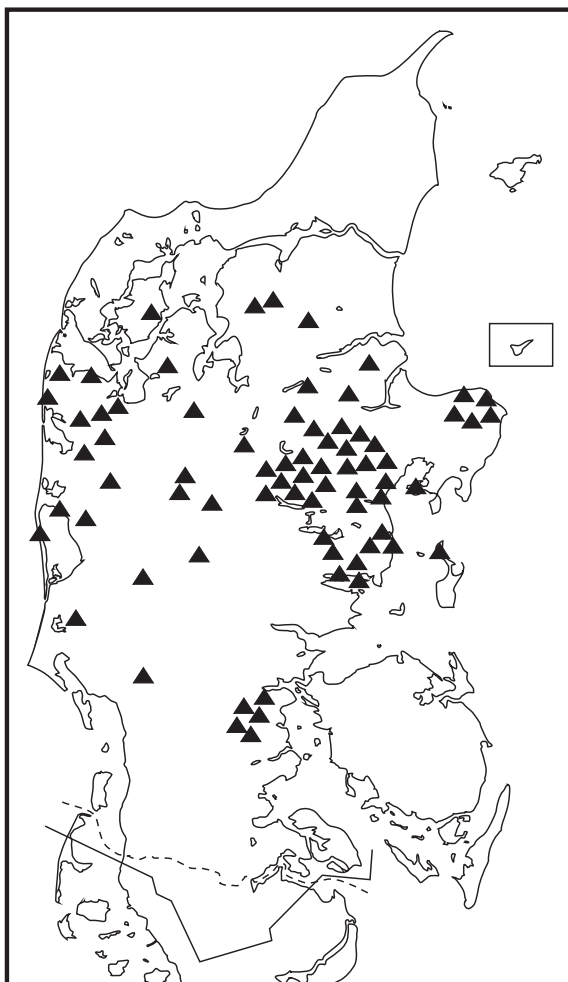
1/40 af tienden på 13 rigsdaler. Et sted lige syd for Århus er omkring 1815 brød-nannesten udgået, så der til degnen er: ”nannest = 3 snese æg til påske + et vist kvantum mælk ved højsommertid til ost” (Aaes (1984) s. 51). Andre steder blev osten leveret i færdig udformning, og en præst i Himmerland havde en hel oste-reol med forskellige hyldebredder til større og mindre oste. Det fortælles, at da han engang fik en nannestost leveret af en kone, skulle hun se på, at han lagde den ind på hylde, mens han sagde: ”Det er en rar lille ost, ... du kan ikke komme paa den anden [Hylde], men paa den tredje ... Men til næste Aar er jeg vis paa, Osten kommer nok op paa den anden Hylde”! (Tang Kristensen (1899) s. 94). Sådan kunne man (måske) også forsøge at få mere i nannest.

Som det er fremgået, er nannest et velkendt ord og begreb i det midt- og østjyske område. Men det er også kendt i Vestjylland, omend mere spredt, se udbredelseskortet s. 11. Mange præste- og degnekald består af 2 sogne; på kortet er dog kun det ene sogn markeret, da der kun er tale om én oplysning om ordets forekomst. I kilderne skrives ordet oftest *nannest*, men også *nandest*; desuden med i-vokal i sidsteledet: *nanist*, *nandist*. Der er ikke optegnet mange egentlige lydformer, men svarende til de nævnte skriveformerne er *nanøst*, *nanøst* afhjemlet flere steder, desuden *nanøst* enkelte steder i egnene ved Viborg og Silkeborg og helt specielt *nåøst* på Samsø. Ordet optræder især som fælleskønsord, men er enkelte steder neutrum, jf. fx bestemt form *nanøstet* Vorning (mellem Viborg og Hobro).

I Vestjylland kunne nannestydelserne bestå af andre naturalier end lige brød, fjerkræ og æg. Fra Harboøre oplyses således vedr. 1860'erne (altså i sene optegnelser), at man ”svarede Nannest til baade Præst og Degn. Gaardfolkene skulde levere baade Kød, Flæsk og Ost, og Fiskerne skulde levere Fisk i Snesevis 1-2 Gange om Aaret”. På samme egn har man andetsteds betalt nannest til degnen kyndelmissedag (d. 2/2) i form af ”Sulevarer, røget Faarelaar og Pølse samt Griseskinke ... paalignet efter Hartkorn”; som tak beværtede degnen med ”skaaret Smørrebrød” og ”Snapse Brændevin”.

Det skal også nævnes, at nannest stedvis kunne betegne madvarer mv. givet til andre end præst og degn, bl.a. til landsbyens hyrde eller til tjenestefolk på gårdene. ”Hyrdens Løn skal være ... for Faar, Lam og Kalve et Nandest saa godt som 6 Skilling om Julen og et

Udbredelse af
subst. *nannest* inkl.
sammensætninger,
fx *nannestbrød*,
julenannest.

om Pintsedagen eller Penge derfor”, hedder det i en bylov fra 1705 i Hads herred syd for Århus (jf. Wulff (1876) s. 267). I en præstegård på Randers-egnen får hyrden i 1750’erne 4 nannester om året, nemlig: ”Hjelmes nannist”, dvs. til helgenmesse = allehelgensdag d. 1/11, samt jule-, påske- og ”pintze nannist”; alle består af 1 brød, desuden 1 lamme- el. fårelår, til jul også 1 flaske øl og ”et Støb Lys” (Bjerregaard (1936) s. 47f.).

Nannest – et århusiansk ord?

Ordets oprindelse er ikke helt klarlagt; men formentlig er det oprindeligt sammensat af de to ord *nat* + *nest*, hvor *nat* skal forstås i en udvidet betydning, nemlig 'døgn', som ordet har haft tidligere (Ordbog over det Danske Sprog (ODS) *Nat* 2); jf. *a fortnight* i engelsk (= 14 dage), der viser tilbage til, at tidsangivelsen blev givet i nætter, når der var tale om døgn. Det andet ord, *nest*, betød i gammeldansk "(rejse)kost", men er senere gledet ud af dansk sprog; det går egentlig tilbage til vestnordisk (oldislandsk) *nest* med samme betydning.⁴ I sammensætningen *natnest* kan *-tn-* derpå være forenklet til *-nn-* (en udvikling, der kendes fra ordet *dronning*, sammensat af *drot* (= konge) og endelsen *-ning*, jf. Kristensen (1890) s. 214).

Det ældste eksempel på ordet *natnest* stammer fra Århus år 1312 (eller 1313), i et såkaldt diplom (dvs. en skrivelse eller forordning), hvor biskop Esger udsteder statutter for Århus stift. Dengang skrev man officielt på latin, og det pågældende diplom findes i den store samling af middelalderens officielle breve, *Diplomatarium Danicum*, udgivet i 40 bind, fordelt på 4 rækker. Her ser man da *natnest* i latinsk kontekst: "ter in anno ... dabit tria natnest in panibus et cibariis".⁵ Heldigvis findes hele diplomatariet oversat til dansk i *Danmarks Riges Breve*, der følger samme række- og bindnummerering. I statutterne for Århus stift pkt. 10 finder man *natnest*-citater og dets kontekst oversat til: "alle sognebørn skal 3 gange årligt give 3 nannest i brød og levnedsmidler, nemlig sankt laurentius' dag [d. 10/8], allehelgensdag og langfredag" (2. række bd. 6 s. 350). Altså afleveres nannest også her 3 gange om året, men på andre højtidsdage end de senere almindelige.

Århus-statutterne giver i øvrigt en interessant ekstra oplysning om *natnest*: den kræves også betalt af en barselkvinde ved første kirkebesøg efter nedkomsten. Dette nævnes endda som pkt. 9, dvs. før bestemmelserne om den almindelige nannest. Barselkvinden skal give dels et voksllys af bestemt størrelse, dels "3 nannest i brød og levnedsmidler, hver af dem en værdi af en hvide [= 1/3 skilling sølv, jf. ODS 1. *Hvid*] eller så meget som det sømmer sig for hende, og som

4 Ordet findes i formen *niste* stadig i islandsk, norsk og visse svenske dialekter, i hvert fald i ordbøger fra 1900-tallet.

5 Tak til ledende redaktør Merete K. Jørgensen, Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, København, for kopi af og kommentar til kartotekskort i Gammeldansk Ordbog vedr. *natnest* i *Diplomatarium Danicum*.

det stemmer med hendes evne og ære”. Dette krav blev opretholdt i den katolske tid og længe efter reformationen, stedvis langt op i 1800-tallet, blot blev ydelsen ikke kaldt nannest, men *offer*.

Vi ved ikke, om den biskop Esger, der udstedte Århus stifts statutter 1312, var født og opvokset i Århus (eller på Århuseggen); men det vil være meget nærliggende, om han (eller man) i statutten har brugt den gængse lokale betegnelse for den krævede ydelse; i hvert fald findes mange eksempler på brug af lokale gloser i bestemmelser, der er skrevet på latin. Hverken *natnest* eller *nannest* synes kendt uden for Jylland. Et lignende ord, *nadnest*, er dog optegnet på Møn med betydningen ”Saltmads-Fad med alleslags Suul” og delvis citeret i C. Molbech: *Dansk Dialect-Lexikon* (1841) under formen *Nadnester*; derudover foreligger kun et enkelt, yngre og usikkert eksempel fra øerne.⁶ Det må altså være rimeligt at karakterisere *nannest* som en østjysk, og måske århusiansk, betegnelse. Når jeg i artiklens overskrift også kalder det et ”officielt” ord, skyldes det brugen af det i Århus-statutterne og senere i ”recesser” (dvs. love) 1527 og 1536.⁷ Heri fastsættes, at bønderne – trods reformationen – skulle fortsætte med at betale tiende, men fritages for mindre udgifter som fx ”nandnest”; alligevel fortsatte traditionen i mere eller mindre pligtro udførelse, som vi har set, op gennem 1700-tallet og langt ind i 1800-tallet, indtil forpligtelsen blev helt ophævet ved lov i 1861.⁸ Den fortsatte brug af ordet i præsteindberetninger mv. har formentlig medvirket til, at det i ODS får karakteristikken ”embedssprog”.

Litteratur:

Andersen, Christen (1969): *Fæstebonde i Nørre Tulstrup Christen Andersens Dagbog 1786-1797*. Udg. ved Jens Holmgaard. Kbh.: Landbohistorisk Selskab.

Arboe, Torben og Viggo Sørensen (2007): *Da oplysningen kom til Jylland – Landbrug og skolevæsen*. – i: Høiris, Ole og Thomas Ledet (udg.): *Oplysningens Verden*. Århus: Aarhus Universitetsforlag. s. 419-435.

6 Tak til lektor Karen Margrethe Pedersen, Ømålsordbogen, Afdeling for Dansk Dialektforskning, Københavns Universitet, for oplysningen om dette. Molbech kæder ordet sammen med *nannest*, hvilket forekommer rimeligt.

7 Jf. *Videnskabernes Selskabs Ordbog*. 4. (1826) s. 188 og *Salmonsens Konversationsleksikon*. 17. (1924) s. 635.

8 De to andre afgifter fortsatte en tid endnu: *tiende* ophørt i 1903, (jf. *Den Store Danske Encyklopædi*. 19. (2001) s. 97), *offer* i 1920 (jf. ODS I. *Offer* 2).

- Bjerregaard, Niels P. (1936): Af Nille Høst's opskrifter. – i: *Sprog og Kultur*. 4. Aarhus: Universitetsforlaget i Aarhus. s. 37-48.
- Blicher, Niels (1795/1978): *Topographie over Vium Præstekald. 1795*. Udgivet af Blicher-Selskabet ved Ella Jensen. Herning: Poul Kristensen. (citeret efter 1978-udg.).
- Boje, H.C. (1969): *Gødvad sogns historie*. – Gødvad: Gødvad kommune.
- Christensen, P. (1912): Bidrag til Galten og Vissing Sognes Degnehistorie. – i: *Aarbog udgivet af Randers Amts Historiske Samfund*. 6. Randers: C.J. Ryes Bogtrykkeri. s. 100-118.
- Egeberg, Edv. (1930): Linaa Sogn i gamle Dage. – i: *Aarbøger udgivne af Historisk Samfund for Aarhus Stift*. 23. Aarhus: De forenede Bogtrykkerier. s. 112-156.
- Egeskov, A.M. (1962): Af Gjerrild-Hemmed Skole- og Degnehistorie. – i: *Historisk Aarbog fra Randers Amt*. Randers: C.J. Ryes Bogtrykkeri. s. 21- 55.
- Eriksen, J.M. (1937): Fra Tved Præstegaards Arkiv. – i: *Fra Kirkehus og Skolestue i Aarhus Stift*. 2.-3. Aarg. Aarhus: Universitetsforlaget i Aarhus. s. 107-128.
- Kristensen, Marius (1890): Bidrag til konsonantgeminatationens historie i Danmark. – i: *Kort Udsigt over det philologisk-historiske Samfunds Virksomhed*. II. Kbh.: I. Cohen. s. 214.
- Kristensen, Niels (1933): Træk af Grundfør og Spørring Skolers Historie. – i: *Aarbøger udgivne af Historisk Samfund for Aarhus Stift*. 26. Aarhus: De forenede Bogtrykkerier. s. 128-138.
- Kaae, Alfred (1945): Fra Gern Herred. – i: *Aarbøger udgivne af Historisk Samfund for Aarhus Stift*. 38. Aarhus: De forenede Bogtrykkerier. s. 102-129.
- Larsen, Henrik (1927): Vejlbys Sogns Landbohistorie. – i: *Aarbøger udgivne af Historisk Samfund for Aarhus Stift*. 20. Aarhus: De forenede Bogtrykkerier. s. 94-203.
- Tang Kristensen, Evald (1899): *Vore Fædres Kirketjeneste*. Aarhus: Jacob Zeuners Bogtrykkeri.
- Wulff, D.H. (1876): Bylov for Saxild By i Hads Herred. 1705. – i: *Samlinger til Jydsk Historie og Topografi*. 6. Aalborg: Stiftsbogtrykkeriet. s. 256-280.
- Aaes, Ejnar (1984): Ormslev-Kolts skolehistorie. – i: *Østjysk Hjemstavn*. 49. Skanderborg: A/S Skanderborg Amtsbogtrykkeri. s. 43-58.

Forfatteren er sekretær ved Jysk Ordbog

Kirsten Lyshøj:

Nøjesgaw

– en helt igennem uvidenskabelig undersøgelse af en jysk filippine

I min familie, som stammer fra Skødstrup, har vi altid stået klar nytårsaften kl. 24 og, lige så snart nytårsklokkerne lød fra radioen, sagt ”nøjesgaw” til hinanden – og det gør vi forøvrigt stadig. Vi siger det også til dem, vi møder første gang i det nye år – i hvert fald det første par dage. Den, der siger det først, skal have en gave af den anden – det har jeg nu aldrig fået, det er vist mest sporten i at komme først, det drejer sig om nu om dage.

Da jeg var begyndt som sekretær her på det daværende Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning og mødte den første arbejdsdag i det nye år, sagde jeg selvfølgelig ”nøjesgaw” til mine kolleger. I flere år kiggede de underligt på mig og svarede ”god morgen”. Endelig var der én, der spurgte: Hvorfor siger du i grunden det? Nu var det min tur til at se forbavset ud – kunne det virkelig passe, at sådan nogle eksperter udi det jyske ikke vidste det?

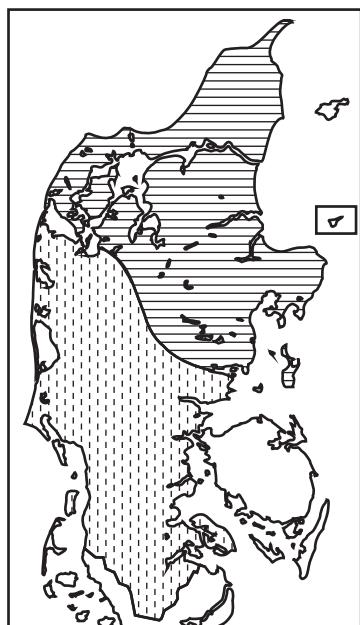
Det udtryk måtte vi have på spørgeliste til meddelelserne, og det kom det i 2006. Jeg har netop været besvarelserne igennem, og der er 7, der bruger det i ”min” betydning, altså en hilsen i stedet for ”Godt nytår” – alle fra det midtøstjyske område. En meddeler fra Lading siger: ”Nøjesgaww sagde man nytårsdag til den første, man mødte af familien eller andre, man kendte godt. Fik man det sagt før den anden, måtte vedkommende give en lille ting.”

Imens gik jeg på jagt i skufferne i Ordbogen; det viste sig, at der er ca. 100 sedler på ordet nytårsgave, så ukendt var det jo ikke. Men dér er også kun 7, hvor det bruges som en hilsen – alle fra Midtøstjylland. I Aarhus Stifts Aarbøger, 1934, skriver R. Thomasen i *Dagligt Liv i Hads Herred i Halvfjerdserne*: ”Den aften gik man ikke i Seng før Kl. 12, man skulde sige Nytaarsgave, Nøjesgaw, til hverandre. Den, der den Aften og Nytaarsdagen først kunde sige det Ord til en anden, var berettiget til at faa en Gave. At sige ”godt Nytaar” lød for højtideligt for den Tids Jyder.”

21 sedler er der om udtalen – de må vente til redaktionen. Resten af Ordbogens sedler fortæller om 2 ældre betydninger, der mærkeligt nok deler Jylland over på tværs.

I Nordjylland og det østlige Midtjylland blev ”nytårsgave” i gamle dage brugt om en nytårskæreste, som blev tildelt karle og piger, nærmest som ”gadelam” (den vandrette skravering på kort 1). Herom skriver Niels Nielsen i optegnelser fra 1930 efter Maren Kristensen Gammelby, født 1849 i Vorning: ”Ved en ”Legestue”, som de unge i Byen holdt en af Juledagene, skulde de ved Midnatstide ”lave Nytaarsgaver”. Dette foregik paa den Maade, at et Par Karle, Skafferne, traadte frem med en Liste i Haanden; efter denne Liste raabte de en Karls Navn op; han kom frem og maatte først betale et Kontingent til Festen; derpaa fremsagde en af Skafferne Nytaarsgaveverset, og den Pige, der blev nævnet i Verset, var hans Nytaarsgave. Hendes Navn var i Forvejen skrevet op paa Listen, da Skafferne i Forvejen havde aftalt, hvorledes de unge skulde parre sammen. Naar alle havde faaet en Nytaarsgave, begyndte Dansen igen, og Karlene skulde nu finde den Pige, de havde faaet og danse med hende – og efter Ballet følge hende hjem. Der huskes flere Eksempler paa, at der virkelig blev et Par ud af dem, der fik hinanden i Nytaarsgave; men det kunde ogsaa hænde, at man for at drille en Karl gav ham en Pige, som han intet vilde have med at gøre. Op mod 1900 gik Skikken af Brug.” Feilberg skriver i *Ordbog over jyske Almuesmål*, at det er en ”f.eks. i Randers egnen alm. skik, at der af ”gadebassen” ved legestue i julen uddeles til hver enkelt i karlelaget

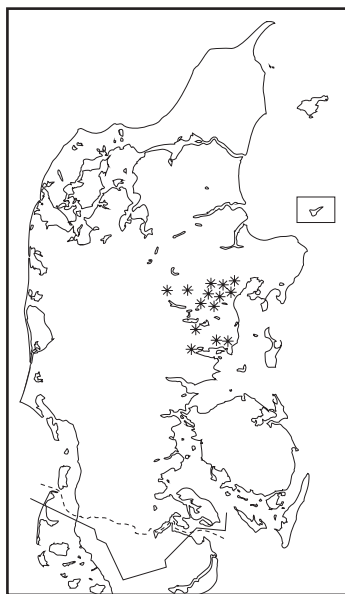
en pige, der bliver hans ”gadelam”, mens han er hendes nyårgave; de giver hinanden foræringer og følges til legestue i årets løb.” Blicher bruger det i samme betydning i *E Bindstouw* fra 1842: ”å så blöw hun mi gajilam å a hin nøjorsgaw da, degång te di djelt kjærster ued i kål- å pigi-law da.”

Kort 1.

I Syd- og Sønderjylland samt det vestlige Midtjylland brugte man – også i gamle dage – at ”kræve” eller ”tage nytårgave”: børn (og voksne) gik rundt og ønskede naboer og familie godt nytår i forventning om at få noget (den lodrette skravering på kort 1). I Fanø Ugeblad, nr. 1, 1963, står: ”Da vi var børn ... skulle vi første nytårsdag ud at ”kræ’ nyorsga”. Vi fulgtes ad nogle stykker, fætre og kusiner, hver med sin taske og pung. Når vi så kom ind til en onkel eller tante sagde vi: ”Goddag og glædelig nytår, ”nyorsga”. Så fik vi som regel det svar, at den, der krævede, selv skulle give. Men vi fik dog altid noget, kager og æbler til at putte i tasken og en skilling til pungen.” Det brugtes dog også enkelte steder i det østlige

Midtjylland – Peter Birkelund, født 1858 på gården ”Birkelund” i Jeksen, skriver i *Barndomsminder fra Jeksen Dale*: ”Nytåarsmorgen, naar vi havde faaet vor Nøiesfrokost, som bestod af koldt kogt Flæsk og bart Brød til, maatte vi Kneiter gaa rundt til Naboerne og ønske Glædeligt Nytaar, som lød saaledes: ”Godau Nøiesgav”, efter at vi var kommen inden for Døren bevæbnet med en Pigkjæp, hvorpaa der var anbragt en Knaldhæt, som vi slog af paa Stenene i Forstuegulvet, eller naar vi var rigtig velhavende, havde vi en rigtig gammel Pistol eller ogsaa en lille Knaldbøsse, som vi skød med. Vi fik saa enten

Kort 2.

Æbler, Trænødder eller Pebernødder ligesom Folk havde. Vi kom gerne hjem med Lommerne fulde.” Det må helt klart være denne skik med at kræve nytårgave, som har overlevet her på Århus-egnen, men nu blot brugt som en hilsen. De i alt 14 kilder, der anvender udtrykket ligesom mig, er geografisk placeret som vist på kort 2.

Sådan kan et enkelt ord føre langt omkring, og jeg glæder mig allerede til at komme på arbejde den 2. januar og sige ”nøjesgaw” til mine kolleger – nu har de vel fattet det!

Nina Grøftehaug og Viggo Sørensen:

hampus!

– eller hvad det nu hedder

Udråbsord er en upåagtet, men spændende ordklasse. Om ikke før, så opdager man det, når der i Jysk Ordbog skal redegøres for deres betydning. Hvad betyder *av*, *fy*, *øv*, *ih* egentlig? Er det ikke bare udbrud, man helt uvilkårligt udstøder under bestemte vilkår: når man føler smerte, bliver forarget osv.?

Nej, naturgivne er de bestemt ikke. Forestil dig, du har fart på; i skyndingen hamrer du lilletåen mod en stol, så det gør rigtig nas. Hvad siger du så? *Av*? Mon dog, vel snarere noget uarticuleret i retning af *a-a-a-r-r-h-h!* – og så måske en ed oveni! *Av* kommer først og fremmest på tale, hvis der står en anden i nærheden – en, over for hvem du vil markere, at du lige nu, uforskyldt, er sat ud af spillet – en, hvis medfølelse du vil påkalde – eller en, du vil bebrejde for at have sat den fandens stol netop dér! *Av* er lige så konventionelt et signal som sprogets øvrige ord – et, tilhøreren skal genkende for at afkode dit udsagn. *Av* hedder i reglen også noget andet på andre sprog: *ouch* på engelsk, *aïe* på fransk; lydbilledet fra det spontane smerteudbrud kan godt anes bagved, men det har fået ret så forskellig sproglig udformning på dansk, engelsk og fransk.

Sådan er det med alle vore indarbejdede udråbsord. Selv mellem dialekterne kan de variere – hvad det jo for jyskens vedkommende er Jysk Ordbogs opgave at registrere. Skønt ordbogen stadig kun er en tredjedel færdig, er redaktørerne allerede flere gange stødt ind i de udråbsord, hvormed man advarer børn mod at foretage sig et eller andet. Ordbogens trykte kilder rummer relativt sjældent den slags talesprogsord, men til gengæld har ordbogens meddelere flittigt be-

svaret spørgsmål 29 på spørgesliste AØ (udsendt siden 1968): *Hvad råbte man til børn for at advare dem mod at røre ved en ting (baba, ham eller andet)?*

Af de 568 meddelere, som har besvaret spørgsmålet, har adskillige mere end ét bud på, hvad man råbte; så det samlede antal oplysninger kommer op på 726. Nøjagtig 100 af disse kan slet ikke betragtes som udråbsord; de har sætningskarakter (om end oftest afkortet til en central sætningsdel): *det må du ikke, ikke røre!, lad vær'!, pas på!, (for)var dig!* etc. Sådanne egentlige advarsler eller formaninger er næppe beregnet på helt små børn, idet de jo appellerer til barnets egen iagttagelse og fornuft. I det følgende vil vi se helt bort fra den slags udråb og i stedet holde os til sådanne ganske korte udbrud, som skal til for at fange de mindstes opmærksomhed og pr. refleks bremse dem i deres forehavende – dvs. enkle, let genkendelige signaler som de i spørgsmålet foreslåede (*baba, ham*).

Nu leder disse to forslag imidlertid i helt forskellige retninger, hvilket to af ordbogens meddelere da også gør opmærksom på¹: 1396.3 (Thy): “alm. [siges] nok *ba-ba*, men er der fare for barnet, så gerne *av-av*”. – 1254.1 (Vends): “hvis det var noget, de kunne blive snavsede af, så *baba*; eller var det ovnen, så *ov ov*”. Altså: der er væsensforskel på, om udbruddet gælder barnets sikkerhed og helbred (altså = *pas på!*), eller det er ting og sager, der skal beskyttes mod overlast (altså = *fy!*).

Selv om det ikke siges ligeud, synes samme skelnen at ligge til grund for yderligere 15 meddeleres kommentarer eller sætningsformede reformuleringer af et udbrud². Og skellet bekræftes af mere

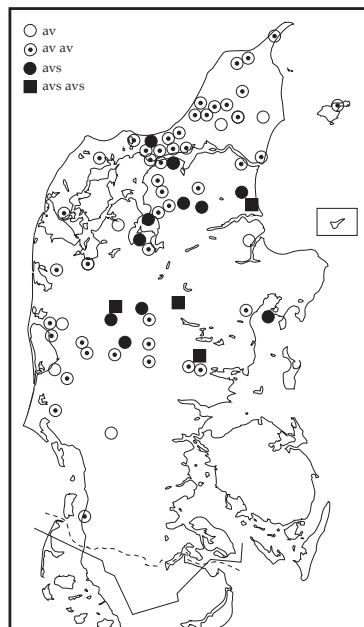
1 I dette og følgende citater er det indledende fircifrede tal den topografiske kode for Danmarks sogne, JO (og mange andre) sorterer data efter, jf. Åge Skjelborg: Topografisk ordning af Danmarks egne (1967); evt. ekstra ciffer efter punktum er JOs identifikation af den pågældende meddeler. Hvor et citat ikke er hentet fra meddelerbesvarelserne af AØ 29, gives proveniens efter JOs almindelige regler (vha. kildeangivelse eller områdeangivelse, jf. www.jyskordbog.dk/ordbog, Kilder hhv. Dialektkort K 0.1–K 0.8. Ordlyden i citater er vidtgående normaliseret (hvilket stort set gør oversættelse og forklaring overflødig).

2 (a) 1214.1 (Vendsyssel): “*ov ov*, eller [alternativt] *fy*, må ikke”. – (b) 1228.1 (Vends): “hvis det drejer sig om varme ting, siges der *av*” – (c) 1882.1 (NØJy): “*hov*, det må du it” – (d) 1945.2 (Djurs): “*ba-ba*, det må du int røre” – (e) 2004.2 (Djurs): “*ba-ba*, ikke røre” – (f) 2044.3 (MØJy): “*ba-ba*, det må du et komme til” – (g) 2121.1 (MØJy): “*baba*, det må du ikke” – (h) 2186.1 (MØJy): “*bab*, det må han it, det er *bab*” – (i) 2215.3 (SØJy): “*hamm* (advarende og truende); modsat *pas o*, advarende for barnets egen skyld” – (j) 2221.2 (MØJy):

end dobbelt så mange oplysninger fra Jysk Ordbogs øvrige kilder (andre spørgelister, indberetninger, litteratur etc.)³. Stykker man alle disse brikker sammen, fremkommer modsætningsfrit det billede, at udråbsordene *av* og *ov* bruges som bekymret advarsel (= pas på!), mens *ba-ba*, *bav*, *fy*, *hov*, *ham* (el.lign.) bruges irettesættende (= fy!, fingrene væk!).

Lad os herefter se nærmere på den geografiske fordeling af disse udråbsord og diskutere deres herkomst.

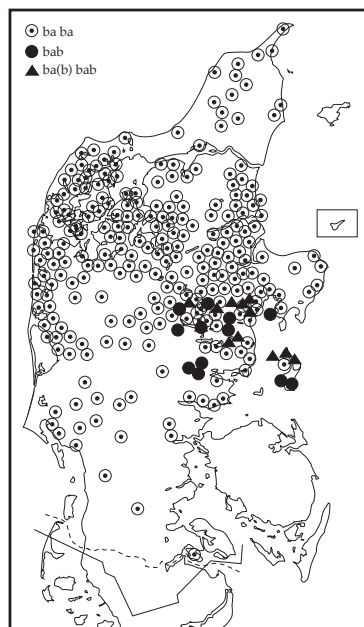
-
- “*hamm*, du må it” – (k) 2224.4 (MØJy): “*ba-ba* eller: det må du ikke” – (l) 2637.2 (SVJy): “*hov hov*, niks pille”. – (m) 3131.3 (ØSønJy): “*ham*, det må du int” – (n) 3144.1 (ØSønJy): “*ham*, det må du ikke komme til” – (o) 3253.1 (Als): “(*h*)*am*, kort eller langt i lyden, alt efter hvor hårdt man ville “straffe” barnet”.
- 3 (a) 0351 (Samsø; SSams.I.115): “*bap*, *bap*’*bap* siges (event. med et lille smæk over fingrene) til et lille barn, som vil tage noget, det ikke må have”. – (b) 1247 (Vends; JMJens. Vend.235): “*ba’w!* = *bav*, *fy*”. – (c) 1319 (Thy, F): “et udråb til småbørn, når der er noget, de ikke må gøre, noget, de ikke må røre ved: *fy*, *fo baw*’; *hu’ baw*’!; *baw*’, *baw*’!” – (d) 1355 (Thy, °Torsted): “advarselsråb til småbørn, når de vil røre ved noget, som de ikke må komme til: *baw*’, ‘*baw*’*baw*’, ‘*hu*’*baw*’ el. ‘*hu*’*ha*,*baw*’”. – (e) 1816.3 (MVJy, spl. AZ 6): “hvis et lille barn ville røre komfuret, sagde man *avs avs*.” – (f) 1835.1 (MØJy, medd.-indberetning): “*bavs* siges til børn, når de skal holde fingrene ved sig selv.” – (g) 2029 (Djurs; °Tved): “det er *ba’ba*, det må du et”. – (h) 2059 (Silkeborg; F): “*baws* el. *bawsø*, det må Anna it”. – (i) 2224 (MØJy): “overfor børn siges, når de vil røre ved noget, de ikke må: *ham ham*”. – (j) 2253 (LBælt): “*Hambusch!* siges eller råbes til et barn, der piller ved noget, som det ikke må røre ved”. – (k) 2272 (Bjerre): “*ham* ... til børn om at holde fingrene fra noget”. – (l) 2491.2 (MØJy, spl. AZ 6): “*avs* til et barn, når det ikke måtte røre ved en varm kakkellovn eller andet”. – (m) 2642 (Fanø): “*hampus* = ikke røre derved!” – (n) 2585 (Ribe; Terpager².ca.1700): “*ham* er et ord, som man bruger mest til børnene, når man vil forbyde dem at røre ved noget eller tage noget”. – (o) 2681 (SVJy): “*ham!* *brind!* siges til små børn, når der er noget, som de ikke må røre”. – (p) 2697 (SVJy): “*ham ham ham*, kom et til det”. – (q) 3002 (Haderslev): “*ham*· *ham*· [siges] til børn [ligesom] *babbab* = må ikke røre”. – (r) 3031 (ØSønJy): “*hamm* = må ikke”. – (s) 3041 (ØSønJy): “*ham!* siger man til et lille barn, når der er et eller andet, som det ikke må røre ved”. – (t) 3046 (ØSønJy): “*ham ham* = væk med fingrene”. – (u) 3052 (ØSønJy): “*ham* = ikke røre! til småbørn.” – (v) 3088 (°Vodder, VSønJy). – (w) 3103 (Højer, Saxild.ca.1848): “*ham!* *ham!* interjekton, hvormed man ... afskrækker børnene fra at røre ved noget eller gøre, hvad de ikke må”. – (x) 3107 (VSønJy; °Emmerlev): “*ham* siges til børn ...: det må du ikke røre”. – (y) 3131 (ØSønJy; HostrupD.II.2.5): “*ham* = ikke røre”. – (z) 3191 (Åbenrå): “*ham* siges til børn = væk med fingrene.” – (æ) 3211 (ØSønJy; °Løjt): “*ham*’, ‘*ham* ... almindeligt udråb, hvormed småbørn kyskes fra noget, de ikke må”. – (ø) 3212 (ØSønJy, °Rise): “når barnet ikke må røre ved noget og får en over fingrene, siger man *ham ham ham*”. – (å) 3240 (Sundeved; KKarstensen.1850): “*ham!* = hold dine fingre fra det”. – (aa) 3246 (Als; AlsOrdsaml.71): “*ham*’ ‘*ham*’ siges til små børn, = det må du ikke!”. – (ab) 3252 (Als; °Als): “‘*ham*’ ‘*ham* til et barn: ikke røre!”. – (ac) 3273 (ØSønJy; Feilb.H.487): “*Hamm*, siges til børnene, når de ej må røre ved noget”. – (ad) 3371 (Fjølde, °Fjølde): “*ham ham!* ... = ikke røre!, til barn”.

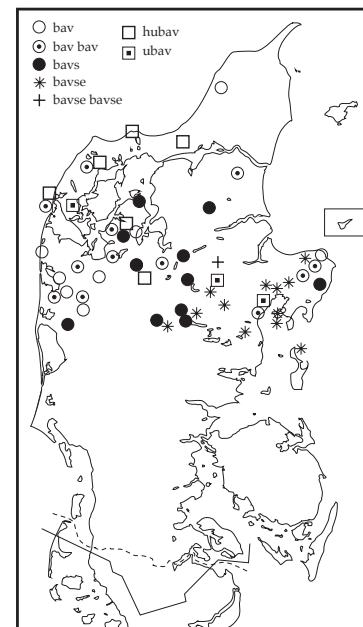
Kort 1. JOs kilder med av(s) = pas på!

Kort 2. JOs kilder med ov(s) = pas på!

Kort 3. JOs kilder med ba ba el.lign. = fy!

Kort 4. JOs kilder med bav, hubav el.lign. = fy!

Kort 1 viser samtlige oplysninger i Jysk Ordbogs samlinger om *av* (el. lign.) som advarende udråb til børn. Konteksten viser som nævnt i en række tilfælde, at udråbsordet er af “pas-på”-typen, og ingen eksempler modsiger denne fortolkning. Ordet ses tæt belagt fra Hanherrederne, hyppigt optegnet også fra Vendsyssel og Himmerland, herudover mere sporadisk optegnet, bortset fra en ny stribe af relativt tætte belæg Ringkøbing–Herning–Silkeborg–Horsens; syd for en linje Esbjerg–Horsens og fra det mellemste Østjylland savnes stort set eksempler.

Som vist bruges ordet oftest i gentaget form: *av av* – ganske som andre typer af børneord, fx kaldeordene til dyr (*gis-gis* til den lille gris, osv.). Med tyngdepunkt i Himmerland og Herning-egnen ses også anvendt varianten *avs(-avs)* – med et *-s*, der utvivlsomt skyldes smitte fra udtrykket *gøre avs* (= gøre ondt⁴). Der kan vist dårligt herske tvivl om, at advarselsordet *av(s)* er opstået ved, at det fællesdanske smertesignal *av* (jf. artiklens start) i dele af Jylland har fået udvidet funktion: ud over fortsat at fungere som signal for den talendes egen smerte har *av(s)* også fået til opgave, hos et barn lynhurtigt at fremkalde forestillingen om (og angsten for) en truende smerte – ligesom dengang mor trøstende sagde: “*Nå-å-å-h*, gjorde det avs, bitte Kristian?”.

Det bør næppe undre, at den nævnte funktionsudvidelse er udeblevet i andre dele af Jylland. Der gives ikke generelle regler for, hvor fintmasket et ordforråd et sprog eller en dialekt skal have inden for et bestemt semantisk felt / erfaringsområde. Man kan meget vel forestille sig, at øst- og sønderjyder – nærmest ved et tilfælde – ikke har udviklet helt samme stærke modsætning mellem “pas-på”- og “fy”-ord til børn, sådan at et advarselsord som *ham* (se ndf.) strengt taget også godt kan dække over en tilrettevisning baseret på barnets tarv (skønt dette ikke er ordets centale funktion).

Fra det nordlige Vendsyssel foreligger der 9 optegnelser af *ov(-ov)*, til nød *ovs(-ovs)* som “pas-på”-udråb til børn (se kort 2). Denne udtale (med *å*-lyd) er imidlertid blot den ældre udtale af *av* heroppe⁵; så vi står altså bare over for endnu en variant af ovennævnte *av(s)*.

4 if. spl. AZ 6 almindeligt brugt i hele NØJy, MØJy og SydJy, mere spredt også i øvrige Nørrejy.

5 jf. JMJens.Vend.235 og AEsp.Nordjysk.I.77.

Inden for “fy-”typen har de jyske dialekter tre hovedtyper af udråbsord. Det i Nord- og Midtjylland dominerende er *baba* (se kort 3), også anvendt i Sydjylland, omend mindre massivt. Ordet har så godt som altid gentaget stavelse⁶, og mange kilder noterer hovedtryk på den sidste af disse. Også i svensk dialekt forekommer ordet⁷, men det optræder ikke i Ømålsordbogen; dog tyder en henvisning i note 7 på, at ordet i det mindste har været brugt i lavkøbenhavnsk. Som det ses af kortet, er den sproglige formgivning forløbet særegent i Midtøstjylland (med Samsø), idet ordets klusil er blevet knyttet ikke alene til stavelsens begyndelse, men også til dens slutning: ikke *ba*, men *bap* – og hér ikke nødvendigvis med gentagen stavelse (*ba(p)bap*).

Hvad angår ordets herkomst, er *baba*, *bap(bap)* formentlig – ligesom verbet *bavle* (og svensk *babbla*, norsk *babla*) – dannet på grundlag af småbørns pludren.⁸ Med lån af et hyppigt og let reproducerbart element herfra har man vel ment at have et udråbsord, som umiddelbart fanger småbørns opmærksomhed. At man i andre sammenhænge har dannet helt andre ord på samme grundlag (*bap* = bryst, sut; *ba'* = afføring), illustrerer kun, hvor flittigt forhåndenværende brokker bliver genbrugt inden for sprogets udvikling.

Nok dominerer *baba* som “fy-ord” i den nordlige halvdel af Jylland, men nogle meddelere (heriblandt °Torsted) anser det for et nyere ord. Og faktisk finder man i besvarelserne af spl. AØ 29 og i Jysk Ordbogs øvrige kilder en del synonymmer af formen *bav(-bav)*, *bavs*, *hu-(ha-)bav*, *u-bav* (normalt med stødmarkering på *v*’et, når optegnerne behersker lydskrift). Se kort 4. I adskillige tilfælde drejer det sig om ældre kilder⁹ eller om kilder med sikker viden om ældre dialekt¹⁰; dette gælder dog navnlig nord for Limfjorden og især formerne med (*h*)*u-* (evt. *hu-ha-*) som forled, hvorimod hovedparten af oplysninger fra Midtjylland og Salling er indkommet i besvarelserne af AØ 29 (og stort set mangler forled med (*h*)*u-*).

6 dog Skyum.Mors.I.279: “*ba*, *ba'ba*”.

7 if. Rietz.18: “*Babba* [åbenbart med førsteledstryk] = Låt bli! rör inte! ... Ett ord, hvarmed barn tillsägas att ej röra vid något förbjudet ... [jf.] *baba* (Kristiansen. Ordbog over gadesproget).” – I 2.udgaven VKrist.Gadespr. er ordet imidlertid gledet ud.

8 jf. ODS.II.18, SAOB.II.B4, NO.I.359.

9 fx Thy (°Lild), se note 3 eks. c; Vends (JM Jens.Vend.), se note 3 eks. b; Silkeborg (F.), se note 3 eks. h.

10 fx Thy (°Torsted) se note 3 eks. d.

Er der i virkeligheden tale om udråbsord af helt forskellig herkomst, afhængigt af om de starter med *(h)u*-? Måske; i hvert fald er det sådan, at *(h)u*-ordene (med et forled, der ifølge mange kilder er langvokalisk: *hu*-) også optræder med helt andre funktioner i samme egne af Nordøst-, Nordvest- og Midtøstjylland, nemlig som udtryk for forbavselse, skræk, væmmelse eller kuldegysen – hvad der ret beset ikke bør undre, da forleddet *hu(h)*, *hu(h)-ha* jo også i sig selv høres brugt sådan. Som signal for skræk, væmmelse mv. ser sammensætningen *(h)u-bav(s)* ud til at have betragtelig alder¹¹; så det må formodes, at dens spredte brug som “fy-ord” er noget sekundært, måske en funktionsudvidelse i stil med den ovennævnte for *av* – i tilfældet *(h)u-bav(s)* dog uden helt samme gennemslagskraft.

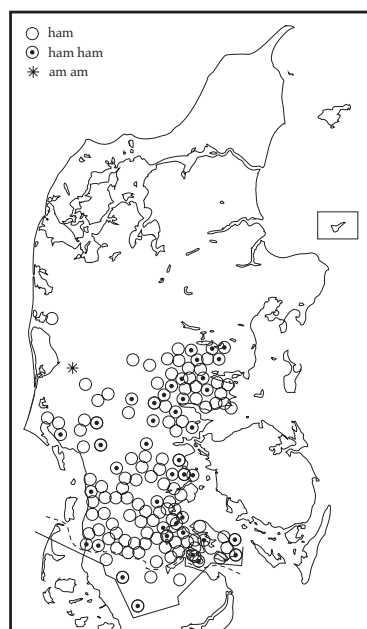
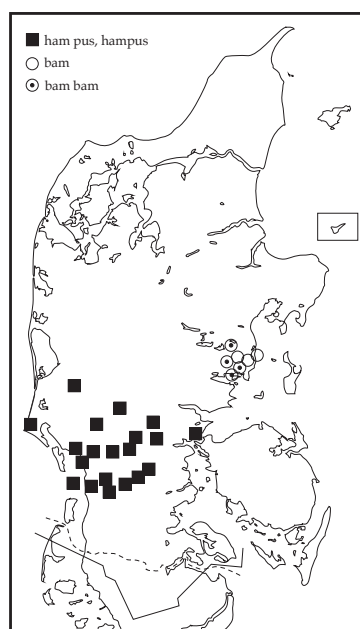
Tilbage bliver en række stort set midtjyske optegnelser uden forleddet *hu*- : *bavs* (i det nordlige Midtøstjylland og på Djursland evt. udvidet med et tryksvagt *ə*, og da med bortfald af stød). *Bavs(e)* savner oplagt forbindelse til de ovennævnte udråbsord for skræk og væmmelse, så måske er herkomsten en helt anden. I hvert fald citerer den svenske nationalordbog en henvisning hentet i en 1700-tals tysk-svensk ordbog til et daværende tysk udråbsord *bau*, brugt bebrejdende over for børn.¹² Vi er ikke i forhåndenværende nordtyske ordbøger stødt på et sådant ord, men der kan muligvis være tale om en nedertysk parallel til det yngre, ovenfor behandlede udråbsord *ba(p)ba(p)*, i så fald baseret på et plattysk *bawwern* (= bavle).¹³ *Bav* (uden forled, men evt. gentaget) kan altså meget vel være en sydfra indlånt forgænger til det hjemlige *baba*.

I Sydjylland dominerer endelig “fy-ordet” *ham* (ofte gentaget: *ham-ham*), og i Sønderjylland er dette ord enerådende i funktionen (jf. kort 5). På sønderjysk er det helt selvfølgelig at irettesætte et barn med udbrud som “*ham (ham)*; vil du bare blive fra mors kop!”. I øvrigt

11 1408 (Mors; Schade.75): “*hu bav!* ... hvormed man tilkendegiver en væmmelse el. afsky for noget”, 1746 (Ommers; KSkytte.EB.165: “*hubav og nej*, ti endelig stille med det!”, 1776 (Ommers; Bjerregaard.ca.1810): “*ubau!* et udråbsord ved tidende om en sørgelig begivenhed”.

12 SAOB.III.B521: “*bau* [betydning 2] (efter motsv. t[ysk] uttr. ... *Bau, bau*, = peka fingrer å et barn, förhålla thy, at thet skjämt ut sig [= at barnet har gjort noget forkert]”. Kilden er fra 1749.

13 Mensing.WB.I.192: “*bawwern* [= babbeln] Reinb. (18. Jh.)” – det er desværre ikke muligt at identificere denne 1700-tals kilde på grundlag af Mensings egne kilde- og stedsforkortelser.

Kort 5. JOs kilder med *ham* el.lign. = fy!Kort 6. JOs kilder med *hampus*, *bam* el.lign. = fy!

er *hamm* en mere dækkende skrivemåde, da mange kilder viser, at *m*'et udtales langt, og at ordet i det østsønderjyske tonalområde bærer accent 2 (sådan som oprindelige tostavellesord gør det); se eksempler på begge dele i note 3.

Ordet har været i brug i hvert fald siden 1700 (jf. note 3 eks. n), og det synes helt klart indlånt fra nedertysk.¹⁴ På dansk grund er det så siden blevet kombineret og sammenblandet på ny måder. I Sydvestjylland, det nordvestligste Sønderjylland og i en kile over til Kolding–Fredericia optræder det således hyppigt i kombinationen *ham pus*, *hampus* (se kort 6). Sidsteleddet er kælenavnet *pus*, brugt til og om til et lille barn i hele Jylland, men hernede altså også groet sammen med “fy-ordet” *hamm*, vel oprindelig i afdramatiserende øjemed. Øvre mod vest, syd for Århus, hvor *baba* if. kort 3 grænser direkte op til *hamm*-området, har hele 4 meddelere indberettet blandformen

¹⁴ jf. Mensing.II.590: “*ham(m)* = unterlass das! das darfst du nicht; besonders kindern gegenüber; oft verdoppelt”.

bam-bam, og endnu én støtter op med *bam* (se atter kort 6). Det lyder plausibelt nok, for sproghistorien vrimler med blandformer af den type.

Et dusin meddelere har i besvarelsen af spl. AØ 29 (bl.a.) anført udråbsordet *fy*, men det er i denne sammenhæng blot et lån fra rigssproget. Nogle få andre meddelere mener, at man afværger et lille barns adfærd med udbrud som *nej-nej*, *na-na* el.lign., men det virker ikke som indarbejdede sproglige udtryk i situationen. Ikke desto mindre fik *na-na*-oplysningerne flere medarbejdere på vores forskningscenter til at spidse øren: “ikke *na-na*, men har vi ikke hørt eller selv brugt udråbsordet *a-a!* (med to korte a-er) for at stoppe et geskæftigt barn?”. Svarene på spl. AØ 29 tyder ikke på, at *a-a* hører hjemme i jysk dialekt, men hvad så med købstadssprog (i Århus, Randers, Horsens)?

Lad os slutte denne artikel med en appel til vore læsere: Kender I “fy-ordet” *a-a!*, så skriv eller ring til os med den bedst mulige steds- og tidsfæstelse af ordet! Centrets post- og mail-adresse samt telefonnummer står på bagsiden af Ord & Sag.

Spørg “Skautrup”

Vi modtager fortsat mange forespørgsler om jysk på centrets hjemmeside www.hum.au.dk/jysk, og det er undertiden rimeligt indviklede ting, folk spørger om. Her følger et eksempel – med grundigt svar, der kunne tænkes at interessere et bredere publikum.

Plis

Vi er gennem de seneste år flere gange blevet spurgt om, hvad der ligger bag *plis*- i en række sammensætninger som *plisarbejde*, *pliskarl*, *plisklæder*, *plisknægt*.

Svar:

Plis har sin oprindelse i ordet *pligt*. Dette ord blev allerede i middelalderen (1400-tallet) indlånt fra nedertysk (plattysk), ældst i kirkelige betydninger som “bod, straf”. Fra 1500-tallet ses det også anvendt i sammensætninger som *pligts-arbejde*, *pligts-folk*, *pligts-karl* etc., og da øjensynligt som betegnelse for ufaglært arbejde hhv. arbejdskraft, som slæbehjælp mv. til håndværkere som murere, tømrere, blytækkere etc. Disse arbejdere ses at have været aflønnede, om end ret lavt, og må i nutidig sprogbrug kaldes arbejdsmænd; *pligt* har åbenbart i disse sammenhænge bevaret en anden af ordets betydningsnuancer i plattysk, nemlig “(betalt) tjeneste”. Forleddet *pligts*- (med et ejefalds-s) ses i mange kilder nedslidt til *plits*-, og vi må gå ud fra, at det er denne lydform, som er blevet videreføret til *plis*- i jysk.

Hele vejen op igennem 1600- og 1700-tallet viser kilderne, at *plis-arbejde* – det arbejde, der udførtes af *pliskarle* – var tungt og hårdt, ofte tillige beskidt og ubehageligt. Ja, så sent som i 1870-erne hedder der i en optegnelse fra Holmsland i det “mørke Vestjylland”: at *gøre æ plis*

(forkortelse for *plisarbejde*) drejer sig om “det sværeste og skidneste arbejde”. Der blev også dannet et udsagnsord hertil: han går og *plisser* = “slider med grimt arbejde”. I øvrigt viser sene kilder fra 1800-tallet, at forpligtelsen for plisarbejderen ikke altid lå i en aftalt løn, men også kunne være fastslået ved lov, vedtægt el.lign.; i en kilde fra Århus-egnen siges således, at “den, der havde 6 tønder hartkorn, var fri for alt plisarbejde: snekastning og lignende”, altså sådanne fællespligter, som har været nedfældet i landsby- og senere kommunevedtægter. Det krævede altså en ret stor gård at blive fri for plisarbejdet: man var jo proprietær, hvis man havde 10-12 tdr. hartkorn!

I ovennævnte sammenhænge har ordet *plis* og førsteleddet *plis-* vundet almindelig indpas i Syd- og Midtjylland (groft sagt op til en linje Randers–Thyborøn); derimod vides det kun sporadisk brugt nordfor – og slet ikke i Sønderjylland. For hernede er det (enten fra starten eller siden) erstattet af *plejs-*, et yngre indlån fra plattysk. Det plattyske *pflicht* er nemlig oprindelig afledt af udsagnsordet *plegen* (jf. højtysk *pflügen*), det ord som på dansk er blevet til *pleje* (= drage omsorg for, etc.). Men senere har man også (synonymt) kunne bruge navneordet *pleg* (med langt e) og hertil sammensætninger som *plegs-mann* (= håndlanger, medhjælper). Dette sidste ord er på et tidspunkt indlånt i sønderjysk – med udtalen *plæjsmand*, og det er denne glose med denne udtale, som hernede svarer til *pliskarl*.

Det sønderjyske *plæjsmand* har helt op til 1900-tallet bevaret sin oprindelige betydning. Anderledes med *plis*-ordene i Midt- og Sydjylland. I løbet af 1800-tallet viser Jysk Ordbogs kilder et betydningsskred i betegnelsen *plisarbejde* (el. blot *plis*, i en forbindelse som *gøre plis*). Vægten lægges nu ikke længere på det hårde og snavsede i arbejdet, men på, at arbejdet veksler – alt efter, hvad der lige er brug for i øjeblikket. Ordet knytter sig nu til arbejdsgangen på gårdene, hvor de fleste (karle som piger) havde deres bestemte arbejdsopgaver, men hvor noget tyende også var *til plis* (= til forefaldende arbejde, som ikke kræver særlig træning etc.). Det kunne typisk være at løbe ærinder, og da var det gerne halvstore drenge, der gjorde *plis*; de blev da kaldt *plisdreng*, *plisknægt*, *plispojke* etc. Også gårdens øvrige beboere kunne selvfølgelig nu og da *gå til plis*, fx i ærinde over til naboen. Og hvis man gik og nussede med sit arbejde (uden at komme nogen

vegne), kunne man blive drillet med at *gå og plisse* (med udsagnsordet i en helt anden betydning end det enslydende nævnt ovenfor). *Plis* i denne – lad os sige: svækkede – betydning finder man næsten kun i Sydjylland (nord for Kongeåen) og i det sydlige Midtjylland (syd for en linje Ringkøbing-Silkeborg-Skanderborg).

Og nu er vi endelig nået frem til *plis* i forbindelse med klæder. Fagfolk har altid haft deres særlige arbejdstøj, men det finder vi aldrig i kilderne omtalt som *plisklæder* el.lign. Derimod optræder *plidsklæder*, *plidstøj*, *kjole til plis(brug)* etc. flittigt i det yngre kildelag, hvor *plisarbejde* (som vist ovenfor) har fået en ny betydning. Ordene kommer her til at betegne den slags klæder, man ikke vil bruge til egentligt arbejde, hvor de slides hårdt og skal være solide, men den lidt bedre slags, som ikke lider overlast ved *plisarbejde*, og som man også bedre kan være bekendt at optræde i, hvis man skal ud af huset i et ærinde. Ikke rigtige *stadsklæder* til fest, højtider og lign., men pænt holdt tøj, fx også det, man skifter til, hvis der kommer dagligdags gæster, eller man selv skal et smut over til kaffe hos naboen. Man må erindre, at vi (her i 1800-tallet og frem) er inde i en tid, hvor landbefolkningens økonomiske vilkår er i stærk forbedring, og hvor man har fået råd til tøj af flere finhedsgrader, til forskellige formål. Plistøjet er altså det pæne dagligtøj, som man i øvrigt også (måske pyntet lidt ud med hat etc.) brugte ved kirkegang om søndagen. Fra tøjet har betegnelsen *til plis* mv. stedvis bredt sig til andre brugsgenstande; fra Odder-kanten fortæller en kilde fx, at man satte *pliskopperne* (men ikke de fine *stadskopper*) på bordet, når der kom folk til kaffe.

Alt det yngre *plisseri* knytter sig som sagt til den yngre betydning af *plisarbejde* og har derfor været brugt i samme egn, altså Sydjylland og det sydlige Midtjylland. Bare lidt længere nordpå bruges de nævnte betegnelser ikke – som illustreret med denne beretning fra en af Jysk Ordbogs meddelere: “Jeg kom en dag ind i en forretning (vist i Silkeborg tilbage i efterkrigstiden) og forlangte et par *heedsbukser* (= bukser til pænt brug). Ekspedienten så selvfølgelig uforstående ud, men pludselig sagde han: Åh, du mener *plisbukser*. Han var nede fra Vejlekanten.”

Forfatteren er født 1917 i Jerslev, Vendsyssel. Her kort før jul udgiver han bogen En Kaakhajl og andre Fortællinger og Digte paa Vendelbomaal. Ord & Sag har fået lov til som forsmag på bogen at trykke nedenstående nordenfjordske "himmerlandshistorie". Oversættelsen hæfter vi selv for.

Jens Holm Pedersen:

Hva der saant blyver faatal

Anton wa i de davle e føjle aa faadravle Meesk, men nær haj wa svijri, saa wa haj intj nem aa kom te Sij mæ. Haj wa i stuer, stærk Slog aapaa gaat aaval di Førre – nue sæj i Wæjengi wa haj wal nok, men hels hiel svær te aa stiffel mæ dæj bette Wærring, haj ha-e, saa te tøkk sku haj jo nok ku fo-e te aa go rontj. Men skit war e ilyval, for som saa: te Tijer war haj slem te aa svijer, aa saa past haj jo hverken de jen heller de ontj.

De svijri ha heller intj taa saa let te i di sist Par Ohrs Tij. Ja, haj ha flier Gaangh drokken i en hiel Ugh aa te sist wat saa syg aa elendi, de haj mat leg i Sengen i flier Davv for aa kom te sæ siel ijen. Nær saant en Tur bejontj, staarke haj di føst Davv rontj te Naaboern aa wre en masse Slur aa sæ. Folk wa wal intj akkeraat baangh for ham, men traf e haj kam ej e Stæ, aa Kvejfolken wa jenner hjemm, ku di da nok blyv skit tepas we aa ha ham te aa sto aa øvll. Bøn wa da slet intj dreste we e, hves di møt ham, men haj ha da oller jur noen nue. Haj ku aasse fej

Hvad der sådan bliver fortalt

Anton var i det daglige et føjeligt og fordrageligt menneske, men når han var beruset, så var han ikke nem at komme om ved. Han var en stor, stærk krabat på godt og vel de fyrre – noget træg i vendingen var han vel nok, men ellers ganske god til at slide med den bitte ejendom, han havde, så man skulle jo synes, at han nok kunne få det til at gå rundt. Men skidt var det alligevel, for som sagt: til tider var han slem til at svire, og så passede han jo hverken det ene eller det andet.

Hans sviren var taget ikke så lidt til det sidste par års tid. Ja, han havde flere gange drukket i en hel uge og til sidst været så syg og elendig, at han måtte ligge i sengen i flere dage for at komme til sig selv igen. Når sådan en tur begyndte, storkede han de første dage rundt til naboerne og rablade en masse sludder af sig. Folk var vel ikke akkurat bange for ham, men traf det sig han kom ind et sted, og kvindfolkene var alene hjemme, kunne de da nok blive skidt tilpas ved at have ham til at stå og ævle. Børnene var da slet ikke dristige ved det, hvis de mødte ham, men han havde

aapaa aa go ej i en Laae aa leg sæ te aa sov i flier Timer. Saa ku di løj, de haj ha wa-e der, for der wa i lie Brævvenslytj etter ham.

De wa en streng Titj for hans Kuen Maren aa hans gammel Muer Sørine, der bove we dem. Anton ga untj aa sæ te aall, der kam ivæj for ham, aa de war intj ontj en Brævvensmonki, der ku styr ham tefres. Nær haj saa bløv saa ful aa stommelvaarn, de haj intj siel ku go te Tjømaj aa faa Donki fultj aap, saarre Maren oltijer for aa faa i Monkful hjæm, men saa holtj hon jo ijen aapo-e saa got hun ku, aa læt intj Anton faa mier, en haj saant ligh ku leg aa halsovv. Saa ku dæj som Regel waaer i no Davv, te haj wa we aa wæ kommen sæ. Men nemt war e intj, for skul e ha goen etter Antons Hue, saa sku Brævvensmonki ha laa i Sengen we Sijn aa ham.

Maren aa Sørine græ tit øver dæj Elendihjæ aa snakke om, hvaa længh de her ku blyv waari. Di ha jo førri høl Snaek om Folk, der ha drokken baade jej aa to Herregoer aap. Hvaa møj nemmer mat e saa intj wæer mæ saant en bette Brakk te trej Tjyer aa i faasultje Islæjer. No, de fæk jo wæer de de war, men de war tit no sær Danninger Anton faj aapaa, nær haj fæk bejontj aa drækk, aa intj wa bløven saa ful, de haj mat leg i Sengen hiele Davvi. Ja, de wa wal nærmest de der kaltjes Delirium.

da aldrig gjort nogen noget. Han kunne også finde på at gå ind i en lade og lægge sig til at sove i flere timer. Så kunne de lugte, at han havde været der, for der var en slem brændevinslugt efter ham.

Det var en streng tid for hans kone Maren og hans gamle mor Sørine, der boede hos dem. Anton gav ondt af sig til alle, der kom i vejen for ham, og der var ikke andet end brændevinsmunken, der kunne stille ham tilfreds. Når han så blev så fuld og slingrevorn, at han ikke selv kunne gå til købmanden og få dunken fyldt op, sørgede Maren altid for at få en munkfuld hjem, men så holdt hun jo igen på den så godt hun kunne, og lod ikke Anton få mere, end han sådan lige kunne ligge og halvsove. Så kunne den som regel vare i nogle dage, til han var ved at være kommet sig. Men nemt var det ikke, for skulle det være gået efter Antons hovede, så skulle brændevinsmunken have ligget i sengen ved siden af ham.

Maren og Sørine græd tit over den elendighed og snakkede om, hvor længe det her kunne blive ved at vare. De havde jo før hørt snak om folk, der havde drukket både en og to herregårde op. Hvor meget nemmere måtte det så ikke være med sådan et bitte sted til tre køer og en forsulten islænder. Nå, det fik jo være det det var, men det var tit nogle sære ideer Anton fandt på, når han fik begyndt at drikke, og før han var blevet så fuld, at han måtte ligge i sengen hele dagen. Ja, det var vel nærmest det, der kaldtes delirium.

Di sist Par Gaangh Anton ha wat ful, ha haj hat en faaskrækle Døvv mæ no bette Tipvuvn, der tjyrr aap aapaa Mønningi, aa de wa jo ræn umaavle aa hol Tag aapaa Huksen aapaa dæj Maa-e. Haj ha-e wat aap aa prøv aapaa aa wep dem nier, men di wa svet nier i Skaastjen, aa der war e jo saa sot, de der intj wa te aa sitj noting. De ha aasse hæntj, de Anton i saant en Titj ha sit e bette Glimt aa Fanen; aa siel om Anton ment, de di intj ha nue ustoi mæ hvaa ajer, saa ku Kløri jo nok wær uv aapaa Skaansstreger. Anton wil jahn ha hat Fenger i ham, men haj wa intj nem aa kom te.

De war saa jej Da sist aapaa Etterohre. Anton ha drokken i en tre fjir Davv aa hat en gromme Døvv mæ di her Tipvuvn, men di war som sævanli svet i Skaastjen. De hjalp heller intj, da Anton tu Rensdøn aa ve Baajj aa Skaastjen, aa stak Hvaatt derej. Haj ku ilyvval e-en Teng sitj, aa haj fæk intj ontj uk o-e, en haj wa we aa ha røt de jen Øer aa, da haj trak Hvaat te sæ.

No ræntj haj uv i Havi aa jave aa aa te i lang Ravt ej aajer Bærritjsen. Haj ha ligh sit, de "Dæj Hvaanne" wa svet ej aajer Ritjsen, aa saa nær ha haj da ilivval aldri wove sæ te Huksen førre, men no sku Anton – som haj ku bajj – læten aajer ham.

Anton pust aa ræntj rontj om Bærritjsen. Sue fraa Skaastjen svej i

De sidste par gange Anton havde været fuld, havde han haft et forskrækkeligt døde med nogle små tipvogne, der kørte oppe på mønningen, og det var jo rent umuligt at holde tag på bygningerne på den måde. Han havde været oppe og prøve på at vippe dem ned, men de var smuttet ned i skorstenen, og der var det jo så sort, at der ikke var til at se noget. Det var også hændt, at Anton i sådan en tid havde set et bitte glimt af Fanden; og selv om Anton mente, at de ikke havde noget udestående med hverandre, så kunne fyren jo nok være ude på skarnstreger. Anton ville gerne have haft fingre i ham, men han var ikke nem at komme til.

Det var så en dag sidst på efteråret. Anton havde drukket i en tre fire dage og haft et grumme døde med de her tipvogne, men de var som sædvanlig smuttet ned i skorstenen. Det hjalp heller ikke, da Anton tog renselågen af ved bunden af skorstenen og stak hovedet derind. Han kunne alligevel ingenting se, og han fik ikke andet ud af det, end at han nær havde rykket det ene øre af, da han trak hovedet til sig.

Nu rendte han ude i haven og jog af og til en lang rafte ind under bærbuskene. Han havde lige set, at "den hornede" var smuttet ind under buskene, og så nær havde han da alligevel aldrig vovet sig til bygningerne før, men nu skulle Anton – som han kunne bande – lette op under ham.

Anton pustede og rendte rundt om bærbuskene. Sod fra skorstenen sved i næsen

Njæssen aa Yven, aa bløv sammel mæ Bløvve fraa de faarøvve Øer gne rontj i Ansitje, saa haj so faaskrækle uk. "No, der er do," raabt haj, "jov, a haar sit dæ, men bitj do baare, a ska nok faa Raam aapaa dæ. – Hva, ræjer do dej Wej? No do er aa de Slav, der stekker Haall imel Bjæn." Pyyhh, Anton ga Ansitje en Træk te aa tjikke sæ omkreng. Jov, de so uk te, de "Dæj Hvaanne" war ujrentj de her Gaangh, hva haj saa wa bløven aa. Anton glynt aap i Taappi aa en gammel Poppel. Saa faltj hans Yvven aapaa Lovtslugi i Æ-ej aa Laaen, aa der – ja, den unnemæ – der ligh e-en for Lugi sa Faen aa vrekke mæ Øren nok saa faanøvve. "Haa, haa-e," gaalt Anton, "no haar a dæ! Jov, no er do i en slem Klæmhærk, dej bette Kisser," aa Anton stormt ej i Laaen aa bejontj aa kravt aap i Træværke.

Men de sku jo go galt, saa usikker haj wa aapaa Bjæn. Jej aa Raajpohgen laa løs aa trelt rontj aajer Antons Træsko, aa saa faltj haj – fem All nier – aa der bløv haj leggi.

Maren aa Sørine wa kommen te we aaltj de Spetakkel, Anton ha lavve, aa fæk ham sammelt aap aa ej aa i Seng, men no wa haj da saa møj elendi. "Aa-e, a er saa tøst," klave haj sæ, aa da Maren kam mæ Brævvensmonki, drak haj, saa de golpe i ham. "Naa, naa, bette Anton, haal no e bette Kon ijen," hveske Maren aa lest Monki fraa ham, men haj ha-e ilyvval drokken de mjæst aa en hal Pott. Saa laa haj aa tjikke

og øjnene og blev sammen med blodet fra det forrevne øre gnedet rundt i ansigtet, så han så forskrækkelig ud. "Nå, der er du," råbte han, "jo, jeg har set dig, men vent du bare, jeg skal nok få ram på dig. – Hvad, render du din vej? Nå du er af den slags, der stikker halen imellem benene." Pyh, Anton gned ansigtet et gang til og kiggede sig omkring. Jo, det så ud til, at "den hornede" var stukket af den her gang, hvor han så var blevet af. Anton gloede op i toppen af en gammel poppel. Så faldt hans øjne på loftslugen i enden af laden, og dér – ja, den ondeme – der lige inden for lugen sad Fanden og vrikkede med ørerne nok så fornøjet. "Ha ha", galede Anton, "nu har jeg dig! Jo, nu er du i en slem knibe, din bitte skid," og Anton stormede ind i laden og begyndte at kravle op i træværket.

Men det skulle jo gå galt, så usikker han var på benene. En af rundstængerne lå løs og trillede rundt under Antons træsko, og så faldt han – fem alen ned – og der blev han liggende. Maren og Sørine var kommet til ved alt det spektakkel, Anton havde lavet, og fik ham samlet op og ind i seng, men nu var han da så helt elendig. "Åh, jeg er så tørstig," klagede han sig, og da Maren kom med brændevinsmunken, drak han, så det skvulpede i ham. "Nå nå, bitte Anton, hold nu lidt igen," hviskede Maren og listede munken fra ham, men han havde alligevel drukket det meste af en halv pot. Så lå han og kiggede op i loftet med øjne, der lignede to blyknapper, og fem minutter

aap i Lovte mæ Yven, der light tov Blyknapp, aa fem Minutter etter snaarksaav haj. Maren græ, men kam saa i Taanker om, de Monki wes nok wa we aa wær tom, aa fæk saa i Naabodreng sentj te Tjømaj etter Brævn. De wa jo de jennest, der ku ji dem Rov, nær Anton wuvnt.

Hen aapaa Avteni bløv Anton saa faaskrækle urovle. Haj laa aapaa aall fijer aa gravve i Sengehalmi aa bantj saa møj grov aapaa, de no wil haj ha dæj Myjertuv fojen. Dæj mat wær her ligh i Næhjæen, hels ku der umaavle wær saa manner Myrer te aa kravt aapaa ham. De wa da hæslit, som de Skit kreller aall Steer. Haj strøjj Halmi te aall Sijer, saa der stu i Togh omkreng ham. Hans Yvn wa we aa wæj Avsien uk aa Hvolleren, aa haj maasselt saant, de haj trelt nier aa Sengen aa wil saa uk aa ha fresk Loft. Maren aa Sørine snakke got for ham aa prøve aapaa aa faa ham i Seng igen, men di ku intj styjr ham, aa saa mat Sørine ej te djæ Naabo for aa faa Hjælp.

Da Sørine kam tebagh sammel mæ Naabomaj, møt di Anton i Døn. Haj wil i Marken – endda haj wa baaerfo aa intj i ontj en Bovser aa Skjovt, men haj stak i Ræj mæ Naabomaj ligh i Hæll. De wa koltj aa Ruskræen, men Anton ræntj stærk, aa Naabomaj døvve mæ aa følle mæ. De wa intj te aa blyv sløv aa, hva Anton ræntj etter, men haj maasselt aastæ øver Skjæl aa Hæen. Saa ligh mæ jet ku haj sitj

etter snorksov han. Maren græd, men kom så i tanker om, at munken vist nok var ved at være tom, og fik så en nabodreng sendt til købmanden efter brændevin. Det var jo det eneste, der kunne give dem ro, når Anton vågnede.

Hen på aftenen blev Anton så forskrækkelig urolig. Han lå på alle fire og gravede i sengehalmen og bandede noget så skrækkeligt på, at nu ville han have den myretue fundet. Den måtte være her lige i nærheden, ellers kunne der umuligt være så mange myrer til at kravle på ham. Det var da hæsligt, som det skidt kildede alle steder. Han strøede halmen til alle sider, så der stod en tåge omkring ham. Hans øjne var ved at vende bagsiden ud af hullerne, og han moslede sådan, at han trillede ned af sengen, og ville så ud at have frisk luft. Maren og Sørine snakkede godt for ham og prøvede på at få ham i seng igen, men de kunne ikke styre ham, og så måtte Sørine ind til deres nabo for at få hjælp.

Da Sørine kom tilbage sammen med nabomanden, mødte de Anton i døren. Han ville i marken – selv om han var barfodet og ikke i andet end bukser og skjorte, men han stak i rend med nabomanden lige i hælene. Det var koldt og ruskregn, men Anton rendte stærkt, og nabomanden døjede med at følge med. Det var ikke til at blive klog på, hvad Anton rendte efter, men han moslede af sted over skel og hegn. Så lige med

e Kobbel Fohr, aa dem ræntj haj etter, te haj fæk i Æ-ej aa Tyjre. "Bette Mætter, bette Mætter," laakke Anton aa bevægt Armen, lisom haj renke Tyjr sammel. Naabomaj töt, de di sku træk Foen hjæm, aa de wa Anton svæet mæ aapaa. Haj fæk dem ej aa sto we Sijn aa Islæjeri, de ku di intj ta no Skaa-e aa. Naabomaj ga ham Ræt, for de faastor sæ: der wa jo e-en Fohr!!

No fæk di da endeli Anton i Seng, men haj wa da bløven saa faaskrækle töst. Maren kam mæ Brævvensmonki aa so faagræt aapaa Sørine som for aa faa Hjælp. Sørine so her fast i Yven aa hveske: "Anton er wes møj syg. A tøks intj wi ka jør nue beer for ham, en læ ham faa de, haj ka drækk. Haj ka nok trængt te-e." Maren nekke, aa protestir intj, da Anton ha drokken aa bag etter laa Monki we Sijn aa sæ i Sengen. Hon ha-e faastoen Sørines Taangker!

Anton wa møj urovle, men Maren bløv se-i we ham Ræsten aa Nætten aa hjalp ham terætt – mæ Monki! Te sist faltj haj i Søvn, men da wa Monki aasse omtrentj tom. De war saant aapaa de nærmest fjir Potter aapaa fjir Timer – aa Anton wuvnt da heller intj mier!

Non Davv etter kam Ligsynsmæjeren aa so aapaa ham, aa etter de Maren faatall, ment di, de Anton wa døj aa Laangbetæjjels, men der wa wal nok jej aa i naen, der ha-e i nan Menning.

et kunne han se et kobbel får, og dem rendte han efter, til han fik fat i enden af tøjret. "Bitte metter, bitte metter," lokkede Anton og bevægede armene, som om han rinkede tøj sammen. Nabomanden syntes, de skulle trække fårene hjem, og det var Anton svært med på. Han fik dem ind at stå ved siden af islænderen, det kunne de ikke tage nogen skade af. Nabomanden gav ham ret, for det forstår sig: der var jo ingen får!!

Nu fik de da endelig Anton i seng, men han var da blevet så forskrækkelig tørstig. Maren kom med brændevinsmunken og så forgrædt på Sørine som for at få hjælp. Sørine så hende fast i øjnene og hviskede. "Anton er vist meget syg. Jeg synes ikke vi kan gøre noget bedre for ham end lade ham få det, han kan drikke. Han kan nok trænge til det." Maren nikkede og protesterede ikke, da Anton havde drukket og bag efter lagt munken ved siden af sig i sengen. Hun havde forstået Sørines tanker!

Anton var meget urolig, men Maren blev siddende ved ham resten af natten og hjalp ham til rette – med munken! Til sidst faldt han i søvn, men da var munken også omtrent tom. Det var sådan på det nærmeste fire potter på fire timer – og Anton vågnede da heller ikke mere!

Nogle dage efter kom ligsynsmændene og så på ham, og efter det Maren fortalte, mente de, at Anton var død af lungebetændelse, men der var vel nok en og anden, der havde en anden mening.

Forfatteren er redaktør ved Jysk Ordbog

Viggo Sørensen:

***Ikke* som alle de andre ord**

Så nåede vi i redaktionen af Jysk Ordbog ind i bogstav I – og dermed også til adverbiet *ikke*. Et af de allermest brugte ord, i dialekterne såvel som i rigssproget, og af samme grund et ord, man normalt ikke skænker den mindste tanke. Alligevel viser det sig – i et sproghistorisk perspektiv – som et af sprogets mest spændende ord. Oven i købet både mht. ordets herkomst, dets dialektale variation og dets brug.

Hvorfra har vi *ikke* ?

I de allerfleste indoeuropæiske sprog (som dansk jo tilhører) hedder “ikke” noget med n-: *not*, *ne* (*pas*), *nicht*, *ni* etc. Men ikke i de nordiske sprog; her hedder det *ikke*, *inte*, *ej* (for nu at nævne de danske former). Og hvad er det så for ord? If. alle respekterede sprogforskere er fællesnævneren for disse ord det påhæftede (såkaldt enklitiske) *-gi* (el. *-ki*), en partikel som på det ældst kendte oldnordisk kunne hæftes på substantiver, adjektiver, pronominer og adverbier. Partiklen har modsvarigheder i andre af de indoeuropæiske sprog, fx i latinsk *-que*.

Den ældste brug af partiklen synes at være positiv: koordinerende eller almengørende; tænk blot på brugen af *-que* i latinsk lovgivning: *senatus populusque romanorum* (= romernes senat og folk ...). Også i oldnordisk synes partiklen fra først af at have haft generaliserende funktion: *hverr-gi* = enhver, hvem som helst, *nær-gi* = når som helst.¹

Med en forudgående nægtelse (af n-typen: *ne*) blev betydningen naturligvis negativt generaliserende, dvs. ekskluderende. Men efterhånden vandt denne negative betydning af partiklen også fodfæste, uden at der længere behøvedes en eksplicit nægtelse foran. Allerede i oldnordisk betyder *einn-gi* simpelthen “ikke én, ingen” – og det er her, historien om *ikke* begynder!

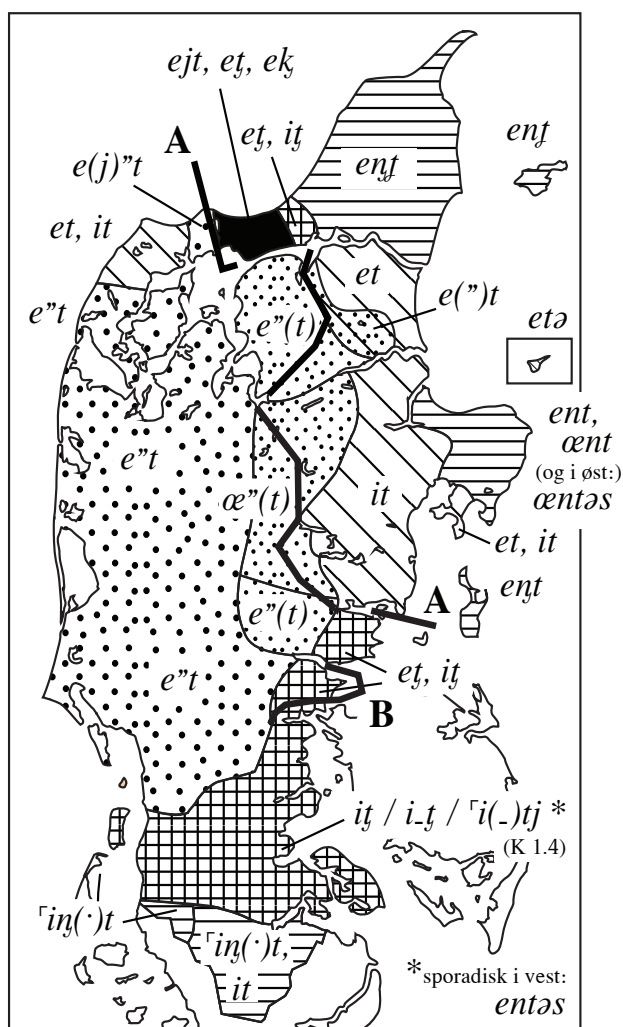
I neutrum (intetkøn) hed *einn-gi* nemlig *eitt-ki* (= ikke noget, intet), og det er dette ord, som via forskellige lydudviklinger (> *etki* > *ekki*) er blevet til vores *ikke* – ligesom *einn-gi* (via *engi* og med ny endelse *-n(n)*) blev til *ingen*.² I begge tilfælde smeltede det enklitiske *-gi* helt sammen med ordets stamme og gik i glemmebogen. Ganske som det gik med andre *-gi*'er: *ei* el. *æ* (= altid, evigt, jf. kongetilnavnene *Ejegod* = evigt god, *Emune* = evigt husket) + *-gi* blev reduceret til *ej* (= ikke); *aldri* (= i en "alder", æra; jf. *middelalder*, *hedenold*) + *-gi* blev (via *aldrigi*) til *aldrig*.

På grundlag af *engi* (= ingen) dannedes meget tidligt (ved siden af *ekki*) en ny neutrum-form *engt* el. *engti* (= intet), der (via trinene *enti* > *ente* og undervejs forsynet med et nyt neutrum-mærke *-t*) er blevet til vores *intet*. Både den gamle og den ny neutrum-form havde oprindelig kun den pronominal funktion, som *intet* også har på moderne rigssprog. Men allerede i begyndelsen af middelalderen udviklede begge former tillige adverbial funktion, svarende til nutidigt *ikke*. Udgangspunktet for denne udvikling har formentlig været omfangsbestemmelser, hvor grænsen mellem pronominal og adverbial brug er hårfin: *kærer de ækki* (= hvis de ingenting anker > hvis de ikke anker); *jeg kan intet hjælpe* (= jeg kan intet hjælpe, i ingen grad overhovedet > jeg kan ikke hjælpe, på ingen måde overhovedet).³

I tidlig middelalder har man altså haft hele tre ord i spil med betydningen "ikke", nemlig *ej*, *inte(t)* og *ikke* (i nutidig gengivelse). *Ej* blev først udkonkurreret; allerede i slutningen af 1500-tallet ses ordet i dansk skriftsprog fortrængt af *ikke*, og i nutidigt rigssprog er der som bekendt kun nogle stivnede anvendelser tilbage (*hvad enten du vil eller ej*; *gu' / vel vil jeg ej*). Op mod år 1800 blev også *inte(t)* gammeldags som nægtelse – vel at mærke i skriftsproget. For i rigsdansk talesprog (som det taltes først og fremmest i København) holdt man ved *inte* helt op til 1900-tallets begyndelse. Og i dialekterne er *inte* den absolut dominerende nægtelse – om end maskeret i forskellige lokale udtaler.

Dialekternes *inte*

Vedføjede kort viser udtalen af den almindelige nægtelse i de jyske dialekter (sådan som det også vil blive vist i Jysk Ordbogs net-udgave, dér blot i farver). Ordet *inte* vil umiddelbart kunne genkendes

Kort 1. De jyske udtaler af *inte* (= ikke). På grundlag af kort i Jysk Ordbog.

i formerne fra Vendsyssel, Djursland (med Samsø) og Sydslesvig (altså de vandret skraverede områder). De fleste af disse steder viser lydskriften på kortet spor af, at dansk *n* engang i middelalderen i visse forbindelser blev palataliseret (dvs. fik en j-agtig biklang), bl.a. foran *t* (som i øvrigt selv blev smittet af denne palatalisering og derved i

Vendsyssel rykkede lidt længere tilbage på tungen, jf. lydskriftens *-t*); palataliseringen af *n* gik siden tabt i mange af vore dialekter, bl.a. på Djursland (og overalt på Øerne). På Østdjursland og i Sønderjylland er optegnet ældre former på *-s*: *entes* etc.; her er formentlig blot tilføjet en adverbialendelse, der også kendes fra *i aftes*, *langvejs*, *sagtens*.⁴

I resten af Jylland høres der intet *n* i *ikke*. Men i Lillebælt-egnen og i Sønderjylland (områderne med krydsskravering) ender ordet på et palataliseret *t* (med let j-klang, og på kortet skrevet *-tj*). Det er en konsonantlyd, som normalt slet ikke forekommer i de pågældende dialekter⁵, så den forklares bedst som en reminiscens af ovennævnte kombination palataliseret *n* + palataliseret *t*. For Nordthy har en af Jysk Ordbogs mest kompetente meddelere, Torsten Balle, tilsvarende skrevet nægtelsen med palataliseret *t*, også dér en uvant lyd; og selv om han ikke støttes af andre lydskevne kilder, er jeg tilbøjelig til også at anse hans lydform for spor af ældre *n*-holdig udtale.⁶

Ret beset kan nok også resten af de jyske udtaler (eller de allerfleste af dem) føres tilbage til det *n*-holdige *inte*. Der kendes ganske vist ingen generel lydovergang *nt* > *tt*, som kunne føre fra *inte* til *itte*, hvilken sidste form ville være det perfekte udgangspunkt for udvikling af alle de resterende jyske former på kort 1.⁷ Men ordet *inte(t)* var jo ikke kun en nægtelse; det var også fortsat neutrum-form af pronominet *ingen* – hvad det i øvrigt er blevet ved med at være helt op til vor tid: *a ka it gi dæ no'j, får a hå'r it* = jeg kan ikke give dig noget, for jeg har intet)⁸. Så man kunne muligvis forestille sig den *n*-løse form *itte* dannet i analogi med andre pronominale neutrum-former på *-t* svarende til fælleskønsformer med *-n* (*mit* : *min*, *dette* : *denne*). Under alle omstændigheder kan vi (indtil videre) spore jysk *itte* tilbage til første halvdel af 1700-tallet.⁹

Med *itte* som udgangspunkt giver det nord- og midtøstjyske *et*, *it* sig selv (der er blot sket jysk apokope, dvs. bortfald af tryksvagt slut-*e*, evt. også den velkendte åbning af kort vokal *i* > *e*); men også de vest- og midtjyske former er helt efter bogen (med vokalåbning, og med udvikling af vestjysk stød i gamle tostavellesord med *-tt-*, slutteligt med evt. svækkelse *t* > (blødt) *ð* eller helt bortfald).

Men også i denne sammenhæng gemmer ordet på en overraskelse. Det har nemlig ikke fået vestjysk stød i helt samme område som andre ord med *-pp-*, *-tt-* og *-kk-*. I Himmerland og det sydfor liggende

Ommersyssel rækker stødet i *itte* betragteligt længere mod øst end ellers (den almindelige østgrænse for vestjysk stød er vist med linjen A). Omvendt i Lillebæltseggen, hvor (den formodede ældre form) *inte* ikke har fået det forventede vestjyske stød (hvis almindelige udbredelse i *-nt*-ord er vist med linjen B).

I flere henseender – mht. dialektfremmed *tj*-lyd og særlige stød-forhold – skiller ordet *inte* sig altså ud fra dialekternes normale lyd-mønstre. Hvordan forklares dette? Muligvis ved, at et så højfrekvent ord ikke uden videre slås i hartkorn med andre. Andre højfrekvente ord går også tit for sig; fx trodser nogle pronominer (*du, vi, I, de*) og nogle højfrekvente adverbier (*nu, så, da*) en generel regel i dansk (minus bornholmsk) om, at en trykstærk vokal i udlyd er lang (og i gamle enstavelsesord bærer stød); i de netop nævnte ord har kortvokalismen fra tryksvag stilling sejret. If. nogle forskere viderefører det højfrekvente *nej* også en oldnordisk tvelyd *ei*, som ellers altid er blevet til langvokalen *e* på dansk (*sten, bed* etc.).

Ligesom det jyske “ikke” (stort set) kan forklares på grundlag af *inte* og den assimilerede form *itte*, sådan forholder det sig if. Ømålsordbogen 9 også på Øerne. Med bevaret *n* har man på Lolland-Falster *int(ə)*, på Ærø og Langeland *ent(ə)*, *ænt(ə)*, *ønt(ə)*; ellers dominerer *n*-løse udtaler: *et(ə)*, *it(ə)*, *æt(ə)* på Sjælland, *et(ə)* på Fyn (og specielt på Nordvestfyn med vestjysk stød *e”t(ə)*). På Lolland-Falster (og i mindre omfang på Sjælland) bruges også former som *in(ə)*, *en(ə)*, *æn(ə)*, muligvis resultater af en utraditionel assimilation (under svagtryk) *inte* > *inne*.¹⁰

Dialekternes *ikke*

Af vore dialekter er det – bortset fra den nu uddøde dialekt i Fjorde (Sydslesvig) – kun bornholmsk, der har taget *ikke* til sig som den almindelige nægtelse (i formen *ikjə*). Også *inte* anvendes på Bornholm, men så er der tale om en kraftigere nægtelse, med en emotiv bitone (af vrede, forargelse, forbavselse): (1°) *du må ånte slå åna* = du må da ikke slå hende!¹¹ Som så ofte, når sprogbrugere har synonymer til rådighed, er et eller flere af synonymerne blevet udstyret med semantisk og/eller pragmatisk “ekstrainformation”. I tilfældet *inte* : *ikke* er det faktisk også sket i resten af de danske dialekter, dér blot med *inte* som den neutrale nægtelse – og *ikke* som den sjældnere, der

signalerer noget ekstra. Lad mig vælge nogle eksempler fra den endnu ikke publicerede artikel *ikke* i Jysk Ordbog og fra artiklen *ikke II* i Ømålsordbogen.

(2°) *Mue! Mo aidt fo't Støk Kag mie?* (= mor, må jeg ikke få et stykke kage mere?), tigger en dreng i Sydøstjylland¹². Moderen svarer: *Nej, do skal ekki, do ho faat tow Støkki!* (= nej, du må ikke; du har fået to stykker, allerede!). Og optegneren har (ca. 1950) forklarende tilføjet: *Rigsmaalets ikke svarer (til) vort jyske eidt* (dvs. ovennævnte *it* = *inte*) ... *Vort jyske ekki er* (derimod) *et mere bidsk og vredagtigt Ord*. Moderen markerer altså sin forargelse og irritation ved at afvise med *ikke*. Tilsvarende tager en østsjællandsk kone¹³ forarget afstand fra en nabokone med ordene: (3°) *dæ æ ekə dæn di'al ælær tej' yn' hun ve hɔ' əð* (= der er simpelthen ikke den del eller ting til, uden at hun vil have det!). Og fra Sydvestjylland¹⁴ hedder det hovedrystende – med noget der skulle blive et mundheld: (4°) *han er saa pinæffen, saa pinæffen, saa sorr dæ er en bette Kun Piha ve'et, saa kan han eke haaet* (= han er så kræsen, så kræsen; så snart der er den mindste smule puha ved maden, så kan han på ingen måde have det).

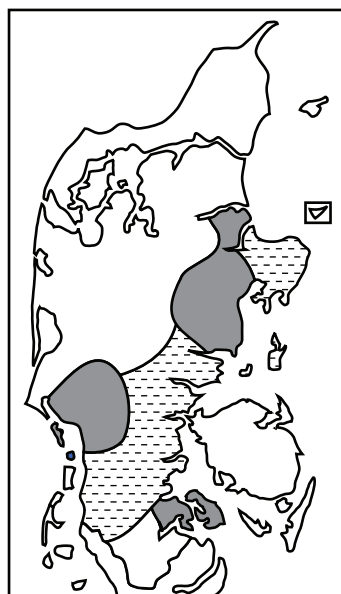
Det kan være mange slags affekter eller holdninger, der kommer til udtryk i *ikke*: (5°) *æ 'tow' i ə 'tæm', men ə 'kre" k wil 'e" kə 'ā' ə 'ste* (= jeg tog i tømme, men krikken ville ikke ud af stedet) – *absolut ikke*, tilføjer optegneren fra Thy for at tydeliggøre den forbavselse og ærgrelse, der udtrykkes med ordvalget. I gamle dage var der om vinteren koldt i et pigeværelse, men: (6°) *'de mærk 'man' 'næw 'te* (= det mærkede man inte noget til), fortæller en kvinde fra Lolland – og så tilføjer hun eftertænksomt: *'de 'mærkli ... mæn 'de 'jowr man 'ekə* (= det er mærkeligt, men det gjorde man faktisk, sært nok ikke!). I en indberetning 1746¹⁵ om sydvestjysk dialekt giver den lokale præst eksempler på dagligdags udsagn, og hele tre gange indgår den almindelige nægtelse *indt* (= *inte*); da han mener, at nu må han have leveret nok, kommer hans svigtende tålmodighed til udtryk i følgende sluteksempel: (7°) *No vel a ick skryw jen oord mier om di poster* (= nu vil jeg ikke skrive ét ord mere om disse sager!).

Hvilken affekt eller holdning, der end ligger indbygget, så får nægtelsen særligt eftertryk ved valget af *ikke*. Denne nægtelse optræder derfor også hyppigt sammen med andre udtryk for såkaldt emfase. Som i følgende ordveksling fra Ærø¹⁶: (8°) *ve døtte nok hente det?*

– ... *næj jæ væ ekə!* (= vil du ikke nok hente det? – nej, jeg 'vil ikke!); den bestemte afvisning kommer i øvrigt ikke alene til udtryk i *ikke*, men også i eftertrykket på et ellers tryksvagt hjælpeverbum ('vil) – ganske som i eksempel (1°) ovenfor. Emfatisk virker også de omfangsbestemmelser, der ofte uddyber *ikke* (men sjældent bruges sammen med *inte*): (9°) *ekə så mæ·ð som baw' på men hu'ən* (= ikke så meget som bag på min hånd; fra Sjælland¹⁷) – jf. også eksempel (7°). Og på samme måde kombineres *ikke* tit med *eder*: (10°) *Si de wel a Karren nam· mæ ekki fend· mæ i* (= se det vil jeg, karenme / fandeme, ikke finde mig i!; fra Himmerland¹⁸).

Det er dog ikke kun med emotiv bibetydning, *ikke* optræder i dialekterne. Formen er også bevaret i en række stivnede forbindelser, hvor den knap længere erkendes som et selvstændigt ord. I Midtøst-, Syd- og Sønderjylland (jf. kort 2) forekommer således (fortrinsvis i ældre dialekt) forbindelsen *ikke'heller* (= heller ikke) – med sidsteledstryk, i reglen med tab af *h-* og til gengæld overtrækning af *-k* til sidsteleddet, endelig med forskellige udtalenuancer af den tryksvage startvokal, så forbindelsen lyder *i-* el. *e'kæl'ə*, *å'kæl'ə*, *a'kæj'ər*, *e'hælə* el. lign. (11°) *Skwolmejste hoeh han ves aalle dut te aa veh* (= skolelærer havde han vist aldrig duet til at være), hed det på midtøstjysk¹⁹, med fortsættelsen: *ideminst rehnt di Gammel ham it, aa Bønnen goh aakelle ka a trow* (= i det mindste regnede de gamle ham ikke, og børnene heller ikke, så vidt jeg ved).

Ikke'heller ses ofte forbundet med en forudgående eller efterfølgende nægtelse, formentlig fordi forleddet *e-*, *i-*, *å-*, *a-* ikke genkendes som negation, fx på Samsø (12°) *håŋ ha i'kel'əreŋən ɿpæŋ* (= han havde heller ingen penge).²⁰ Men i øvrigt er det påfaldende – landet over og sproghistorien igennem, hvor

Kort 2. Udbredelse af forbindelsen *ikke'heller* (= heller ikke). Mørk bundfarve viser almindelig brug, skravering mere spredt brug. Efter Jysk Ordbog.

hyppigt sprogbrugere har proppet en ekstra, for os at se overflødig, negation ind i en sætning, som i forvejen er negeret.²¹ Her vil jeg kun nævne endnu en stivnet forbindelse, nemlig kombinationen af det normale *inte* el. *itte* og et overflødigt, enklitisk tilføjet *ikke*: (13°) *æ dər 'it̥ ekə ant̥ ve' at* (= er der ikke andet i vejen?), siges der helt upåfaldende på sønderjysk²² – *ekə* kunne lige så godt være udeladt! Og tilsvarende på sjællandsk²³: *Jeg er ræitenok kon en Kjeltring, men lyuwe og stæle, deð gjør jeg dou ent-ekke* (= jeg er godt nok en kæltrung, men lyve og stjæle, dét gør jeg dog ikke). Den modsatte kombination *ikke-inte* er langt sjældnere.

Som læseren allerede vil have set af ovenstående eksempler, udtales dialekternes *ikke* på måder, der ligger rigssprogsordet nær: trykstærkt som *ek(e)* el. lign. på Øerne, i Sydøst- og Sønderjylland, *eki* i Midtøstjylland, *e"k(ə)* i Vestjylland; tryksvagt naturligvis med tab af evt. (vestjysk) stød, men også (i *ikke'heller*) med stærk variation i udtale af svagtryksvokalen. Der er næppe grund til i denne sammenhæng at inddrage *k*-holdige udtaler som *ik̥, ek̥, ejk* fra Hanherrederne og naboegne af Thy (jf. det sorte område på kort 1); det er nemlig udtalen af den almindelige nægtelse *dér* (uden nogen form for emfase og uden for særlige forbindelser). Med lidt god vilje kan disse udtaler godt ses udviklet via *itte* (< *inte*).²⁴

Men rigssproget har jo også sat sine spor

Udover det emotive *ikke* og et stivnet *ikke* i faste forbindelser træffer man naturligvis også i dialekterne et *ikke* (med *k*-lyd), der synes indlånt fra rigssproget. Fx den i Midtjylland tidligere brugte kvittering for en tak, nemlig *derfor ikke* (= selv tak!)²⁵; og i samtlige dialekter forbindelser af typen *ikke spor, ikke det mindste, ikke en døjt, ikke engang* – eller hvilke ord man nu bruger til at understrege den ringe mængde.

Ind imellem optræder der forbløffende lån, fx det nordvestjyske udtryk *det er der ige 'fare ved* (= det gør ikke noget, det spiller ingen rolle). Som det ses af følgende eksempel fra Thy, fungerer hele forbindelsen *ikke-'fare-ved* nærmest som et enkelt ord: (14°) *æ ka 'it̥ kom te 'mar·kiŋ i 'mår, mæn 'de æ ðæ 'ðsə ek 'få' ıwe* (= jeg kan ikke komme til marked i morgen, men det er der også ikke-'fare-ved, dvs. men det gør heller ikke noget, det er der ikke sket større skade

ved).²⁶ Den yderst kompetente meddeler tilføjer, at *der er ikke mere nogen tankeforbindelse med* (substantivet) *fare*. Men udgangspunktet er naturligvis rigssprogets *det er der ingen fare ved*²⁷, indlånt spredt i Nord- og Midtjylland som en fast forbindelse, og dér netop med den lidt forskudte betydning af, at “der er ingen skade sket, det er ligemeget”.²⁸

Med *inte* på afveje

Modsat Ordbog over det Danske Sprog og Ømålsordbogen redegør vi i Jysk Ordbog ikke for, hvor negationerne *inte* og *ikke* anbringes i en sætning – ud fra den betragtning, at ordstillingen ikke bidrager til belysning af ordets betydning og funktion. Syntaktisk interesserede læsere henvises derfor til Karen Margrethe Pedersens afsnit om dialektsyntaks i den ny danske sproghistorie, som er på trapperne²⁹; dér vanker et par godbidder om *inte*, *ikke*.

Heller ikke den såkaldt litotiske anvendelse af nægtelse vil jeg komme ind på her, selv om den spiller en vigtig rolle i folkelig (ikke mindst jysk) sprogbrug – og derfor naturligvis vil blive præsenteret i Jysk Ordbogs artikel *ikke*. Læseren vil have denne omskrivende “underdrivelse” i alt for frisk erindring fra fjernsynsreklamer om, at *fisk ... det er ikke så ringe endda!*

I stedet vil jeg slutte artiklen af med en mere besynderlig anvendelse af vores helt almindelige nægtelse. Læseren kender den ganske vist lige så godt som ovennævnte “underdrivelse”: den brug af *ikke*, *inte*, *itte*, det drejer sig om, gælder nemlig samtlige varianter af dansk – rigssprog såvel som dialekter. Alligvel er det nok de færreste, der har tænkt nærmere over fænomenet – for gængs sprogbrug virker jo altid selvfølgelig. Men – til sagen: Anvendt i en spørgesætning taber *ikke*, *inte* (etc.) fuldstændigt karakteren af nægtelse og får i stedet en antydende og rolle-regulerende funktion. (15°) *Vil du ha' en kage?* og (16°) *Vil du ikke ha' en kage?* er tilbud om én og samme ting; men med den neutrale formulering i (15°) kommer tilbuddet let til at virke lidt halvhjertet. Med formuleringen i (16°) antyder man derimod, at man da regner med et ja-tak (enten man så virkelig ønsker det, eller man bare anser det for naturligt i den givne situation); og den antydede forventning lægger lidt pres på den, der får kagen tilbudt: vedkommende vil jo nødtigt virke uhøflig eller ligeglad.

Samme forventning om et positivt svar ligger i følgende syrlighed fra en aftægtskone til gårdens hyrdedreng et sted i Midtvestjylland: (17°) *Hwa æ de', ska' æ høwdæ ett ha' vand, fa' di ska' ad æ kjæhr?* (= hvad er det? skal høvederne ikke have vand, før de skal (på græs) i kæret?)³⁰. Hun har set, at køerne ikke er blevet ført til vandtruget, som de efter sædvane skal; og med spørgsmålet markerer hun sin forargelse over drengens forsømmelse, forventer hans skamfulde indrømmelse – og opfordrer på denne indirekte måde til, at sagen bliver bragt i orden.

Vil man bede andre om en tjeneste, sker det venligst med et negeret spørgsmål: (18°) *Å 'hø'r bete 'Nij'ls, ku do 'entj 'he'ntj i Spaj 'Wå'j uw we 'Tjå'l* (= åh hør, lille Niels, kunne du ikke hente en spand vand ude ved brønden?).³¹ Nægtelsen markerer, at man håber på (og egentlig forventer) et positivt svar – med efterfølgende ydelse af tjenesten; og spørgeren kunne have støttet op med diskrete overtalelsesmidler: *kunne du ikke lige hente ...?* (antydende, at *det er jo ingen anstrengelse for sådan en rask dreng som dig!*).

Også når det gælder formidling af voldsom forundring, er det negerede spørgsmål en glimrende løsning. Et morsomt eksempel er følgende sjællandske replik, støbt af en folkelivsforsker til ironisk udlevering af ældre tiders sparsommelighed: (19°) *Jøss ... smidder han nøv endt den govv Halm yd, som min sa-ali Mand døe i for træj Uaar seen* (= jøsses! smider han nu ikke den gode halm ud, som min salig mand døde i for tre år siden!; dengang altså brugt som sengehalm).³²

Kort sagt: *ikke* brugt i en spørgesætning signalerer forventning om, at tilhøreren tilslutter sig den talendes opfattelse (af hvordan tingene forholder sig, hvordan man skal bedømme situationen, hvad man bør foretage sig etc.). Yderst ude kan det bare være den andens opmærksomhed, forståelse etc., man vil sikre sig; og det kan udvikle sig til en skrækkelig uvane, når man hele tiden tjekker dette med et *ik'*: (20°) *Vå Kat æ dø' – í. Dænd 'dø' e'nat – í. De vå 'kjöwt – í. De 'vå 'sår'n 'go'j 'Kat – í ...* (= vores kat er død, ik'; den døde i nat, ik'; det var trist, ik'; det var sådan en god kat, ik').³³ Sådan kunne det lyde på sønderjysk i starten af 1900-tallet; siden er det – efter fællesjysk mønster – blevet til *'it å* (= ikke også?).

Alle vil nikke genkendende til eksemplerne ovenfor. Det synes langt vanskeligere at forklare, hvordan nægtelser som *inte* og *ikke* har

udviklet rolle-regulerende funktion. Et opslag i Otto Kalkars Ordbog til det ældre danske sprog³⁴ rykker lynhurtigt denne sprogbrug små 500 år bagud, til reformationstiden, idet Poul Helgesen citeres for formuleringen *tror tw icke, ath ...* (= tror du ikke, at) – formentlig fra et brev, for de negerede spørgesætninger tilhører jo først og fremmest talesproget (og erstattes i traditionelt bogsprog af andre midler). Men netop derfor er det heller ingen let sag at følge dem længere bagud – skønt jeg er overvist om, at det vil kunne lade sig gøre, via replikker i skolekomedier, tingbøger etc. At sætningstypen også forekommer i vore nabosprog (nordisk, tysk, engelsk), tyder i hvert fald på betydelig ælde.

Tiden og stedet er ikke hér til nærmere udforskning af de negerede spørgesætningers historie. Men det kunne tænkes, at de to helt forskellige funktioner af *ikke/inte* – negation hhv. rolle-regulering – afspejler en dobbelthed, som allerede opstod i oldnordisk (og parallelt i nogle andre oldgermanske sprog). Jeg nævnte i artiklens start, at oldislandsk *ei* el. *ǣ* betød “altid, nogensinde”, og i forbindelse med nægtelse “aldrig”; men ligesom *-gi* udviklede en negativ betydning selv uden forudgående nægtelse, således synes også *ei/ǣ* at have udviklet en negativ sidebetydning, selvom ordet ikke blev fulgt af den nægtende partikel *-gi*; udviklingen opfattes af Vigfusson (jf. note 1) som en lydforenkling *eigi* > *ei*. Vor ældste nægtelse *ej* har altså formentlig – ved siden af en nyvunden nægtende betydning (= ikke) – også fortsat kunnet bruges generaliserende, almengørende (som det gamle *ǣ* = altid, nogensinde).

Kan det da være den almengørende betydning af *ej*, der var som skabt til rolleregulering?: *Vil du ikke* (nogensinde, under nogen omstændigheder, skønt det måske ikke er dit oplagte ønske) *have en kage?* > *Vil du ikke* (hele situationen taget i betragtning, og som en selvfølge set fra min side) *have en kage?* Og er de to væsensforskellige funktioner af *ej* så siden rå overtaget af de sejrende nægtelser *ikke/inte*? Dette er naturligvis tankespind; indtil videre aner jeg ikke, om allerede Njal og hans kone gik og småmanipulerede hinanden med nægtende spørgesætninger.

Noter:

¹ Hvad oldnordisk angår, bygger fremstillingen på Gudbrand Vigfusson: *An Icelandic-English Dictionary*, 2. ed. (1957). – ² Hvad gammeldansk angår, bygger fremstillingen på Johs. Brøndum-Nielsen: *Gammeldansk Grammatik*, bd. V (1965) samt relevante artikler i *Ordbog over det Danske Sprog* (1919-1956), herefter forkortet ODS. – ³ De to eksempler (det første let ændret) er begge hentet fra ODS (jf. note 2) IX sp.87 hhv. 628; det første stammer fra en lovtekst ca. 1300-1350, det sidste skyldes forfatteren P.A. Heiberg i slutningen af 1700-tallet. – ⁴ Peter Skautrup: *Det danske Sprogs Historie* (1944-70) II s.92, 240. – ⁵ I Vestsønderjylland forekommer palataliseret *t* dog også som klusilparasit, erstattende stødet i ord på langt *i* og *y*: *tiṭ* = 10, *nyṭ* = ny. Om *t* som spor af palatalisering, se Bent Jul Nielsen: Ordet *itte*, *inte* i jysk. *Studier i dansk dialektologi og sproghistorie* (1971) s.235-242. – ⁶ Nordvestjyderne synes dog tidligere at have anvendt palataliseret *t* svarende til gammeldansk -kt- (i ord som *røṭ* = røgte); i yngre dialekt anvendes i Nordthy alm. *t* (*røṭ*?) (bortset fra, at Torsten Balle altså stadig har hørt en vis palatalisering), i Sydthy, på Mors og i Vesthimmerland *jt* (*røṭjt*), jf. K. Ringgaard: Lidt nørrejysk lydhistorie. *Sprog og Kultur XXI* s.31f. – ⁷ I Brøndum-Nielsen (jf. note 2) anføres denne lydovergang ganske vist som en tryksvagsudvikling – men kun med dette éne eksempel! – ⁸ H.F. Feilberg: *Bidrag til en ordbog over jyske almuesmål* (1886-1914) II s.27. Efter optegnelse fra VoerH i Midtøstjylland i 1880'erne, jf. Feilbergs forord (I s.vii). – ⁹ Jf. Lærde Tidende 1741 (citeret efter ODS): *Naar du vil tale godt Jydsk, skal du sige: a ka it; Men naar du vil tale godt Kiøbenhavnsk ... skal du sige: Jeg kan intet*. – ¹⁰ Jf. DF. XVIII.s.3. I Valdemar Bennike og Marius Kristensen: *Kort over danske folkemål* (1898-1912) s.154 foreslås alternativt en udvikling via *ænight* (< *ægin*, i tilslutning til *manight* = mangel, mangt). – ¹¹ J.C.S.Espersen: *Bornholmsk Ordbog* (1908) s.149f. – ¹² Bjerre. – For jyske citater bruges her og i det følgende kilde- og proveniensangivelserne fra Jysk Ordbog, jf. www.jyskordbog.dk, Dialektkort (K 0.1-0.9) samt Kilder. – ¹³ øS(Str). – For kilder fra Ødialekterne bruges her og i det følgende kilde- og proveniensangivelserne fra *Ømålsordbogen*, Tillægsbind (1992). ØMOs lydskrift er let forenklet her i artiklen. – ¹⁴ Frifelt & Kragelund.DV.29. – ¹⁵ En af de såkaldt Jessenske Relationer, hvorom nærmere i DSH. (jf. note 4) III s.78, 449. – ¹⁶ Æ(Rise). – ¹⁷ øS(Str). – ¹⁸ HJens.HDF.36. – ¹⁹ Thomaskjær.SV.2.83. – ²⁰ Hjorth.NSams.160. – ²¹ Fx Otto Kalkar: *Ordbog til det ældre danske sprog* (1881-1918) II s.381, ODS (jf. note 3) IX s.94, ØMO (jf. note 13) VIII s.375f., IX (artiklen *itte* II). – ²² HostrupD.II.4.214. – ²³ nS(Molb.S). – ²⁴ Arne Espegaard: *Nogle nordjyske mål* (1995) I s.229. – ²⁵ Jf. *Ord & Sag* 1995 s.12ff. – ²⁶ Torsted. – ²⁷ ODS. (jf. note 3) IV s.756. – ²⁸ www.jyskordbog.dk artiklen *I.fare I*. – ²⁹ Redigeret af Ebba Hjorth, udgivet af Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. – ³⁰ AarbSkive.1952.17. – ³¹ HuneS, Vends., jf. *Danske Folkemaal* X s.120f. – ³² nS(Stenl Uhrskov.KS.130). – ³³ HostrupD.II.2.60. – ³⁴ Kalkar (jf. note 21) II s.381.

Forfatteren er redaktør ved Jysk Ordbog

Torben Arboe:

Danske folkeeventyr – nu på engelsk

Anmeldelse af:

Tales from Denmark – oral tradition revisited

Retold by Stephen Badman and John Herbert

www.talltales.uk.com 2008. 256 s. Pris: £ 7.50.

I Danmark er det først og fremmest Evald Tang Kristensen (1843-1929), der har indsamlet og udgivet folkeeventyr, især jyske, og det er

især disse, der står i centrum i den tidligere på året udgivne engelske bog, *Tales from Denmark – oral tradition revisited* (= Eventyr fra Danmark – gensyn med den mundtlige tradition). Det er et så fint initiativ at oversætte danske eventyr og udgive dem på engelsk, at bogen fortjener en dansk anmeldelse. I Tang Kristensens jyske eventyr findes adskillige dialektgloser, hvilket var baggrunden for min interesse for den engelske udgave: kan man oversætte jyske dialektord fra 1800-tallet til et flydende engelsk her i begyndelsen af 2000-tallet?

Tales from Denmark – oral tradition revisited

Bogen giver ikke en direkte oversættelse fra Tang Kristensen og andre jyske optegnere, men en oversættelse fra rigsdanske versioner af de pågældende eventyr, hvor den ene af forfatterne, Stephen Badman, i nogle tilfælde har undersøgt de jyske ord bag de rigsdanske formuleringer. De rigsdanske udgaver, Bødker (1960) og Arndal (1998-2000), følger dog de jyske fortællinger tæt og bibeholder adskillige af de ældre eller dialektale gloser. Både Stephen Badman og John Herbert er professionelle fortællere, "storytellers", og da deres hensigt er at give et indtryk af den mundtlige fortælletradition i Danmark, gengiver de eventyrene meget talesprogsnært. Badman, der har et indgående kendskab til danske folkeeventyr, havde nemlig oplevet, at nogle af dem fungerede rigtig fint, når de i England blev fortalt til børn i "Primary Schools", svarende omtrent til 1.-5. klasse i danske skoler. Den engelske oversættelse er ikke omskrevet til "børnesprog" el.lign.; eleverne har fået eventyrene gengivet stort set, som de er fortalt i Danmark, men med tilføjede forklaringer til ord fra ældre tiders landbrug mv.

Tales from Denmark indeholder: forord (s. 8-10), bemærkninger om oversættelsen (s. 11), gengivelse af 46 eventyr (s. 12-248), alfabetisk liste over anvendte landbrugsudtryk (s. 249-253) samt noter vedr. de enkelte eventyrs fortællere (og optegnere, hvor det ikke er Tang Kristensen) (s. 254-256). Desuden takkes s. 5 for tilladelse til oversættelse af 21 eventyr fra Arndal (1998-2000); en indholdsliste følger (s. 6-7), og der findes spredt gennem bogen 6 helsidesillustrationer i for- og bagsidens karakteristiske streg.

Af Tang Kristensens 4 bind *Æventyr fra Jylland* fra 1881-1897¹ bringes i *Tales from Denmark* 12 eventyr oversat ud fra Arndals gengivelse. Arndals bd. 2 indbefatter også enkelte fortællinger fra Tang Kristensen: *Fra Bindestue og Kjølle* 1-2 (1895-96), mens bd. 3 kun gengiver hidtil utrykte eventyr optegnede af Tang Kristensen og nu beroende i Dansk Folkemindesamling (jf. forordet i de pågældende bind). 15 af fortællingerne i *Tales from Denmark* findes gengivet i Laurits Bødker: *Danske Folkeeventyr* (1960); af disse er 4 ikke optegnet af Tang Kristensen (jf. s. 196ff.)². En af fortællingerne viser sig

1 *Æventyr fra Jylland* 1-4 indgår som bd. 5, 7, 12-13 i Tang Kristensens serie *Jyske Folkeminder*. 1-13 (1871-97); i alt 260 eventyr.

2 Nogle af de nævnte er tidligere udgivet i Niels Levinsen: *Folkeeventyr fra Vendsyssel*. Kbh.1958, enkelte andre i samlingen: *Von Prinzen, Trollen und Herren Fro*. Rheine. 1959.

at være hentet i Svend Grundtvig: *Gamle danske Minder*. 2 (1857), og for enkelte er det ikke lykkedes Badman & Herbert at spore originalkilderne (s. 254).³

Det vil naturligvis føre for vidt at nævne alle de eventyr og fortællinger, der er medtaget i bogen; men enkelte titler er også tilstrækkeligt til at anslå stemningen fra bogens univers, fx "The Sorcerer's Apprentice" (= Trolldmandens lærling, s. 29), "The Golden Tower at the End of the World" (= Det forgyldte tårn ved verdens ende, s. 73), "The Stag Prince" (= Hjortepinsen, s. 175) og "King Wyvern" (= Kong Lindorm, s. 240). Der er brug for snildhed og magi for at udføre det umulige og nå det tilsyneladende uopnåelige, enten det er at komme til verdens ende og dér finde prinsessen i det forgyldte tårn, eller det er at bryde fortryllelsen over bestemte dyr, så de viser sig som de prinser mv., de faktisk er. Uden magi ville eventyrene mangle drivkraft; til gengæld går det over stok og sten, lande og oceaner, når magien og fantasien får lov at råde. Men som antydning også over sociale skel: det er jo ofte det at skifte fra almindelige (almue-)forhold til at blive konge, prinsesse mv., der ligger som endemål for de prøvelser, helt eller heltinde skal igennem. Andre typer eventyr er også repræsenteret i bogen, fx "You will be fed tomorrow" (= Mad i morgen, s. 35), "The Cast Off Wife" (= Den forskudte kone, s. 120) og "Trillevip" (s. 193). Her er det første en variant af det fra brødrene Grimm kendte eventyr om tjenestekarlen, der dag efter dag får henvisning til skiltet "Mad i morgen" over døren; det andet angår straf for ikke at ville føde børn på grund af smerterne derved. I det tredje eventyr⁴ hjælper "a manikin" (= "en Pusling", dvs. en nisse el.lign.) først en ung pige, Trillevip, med at klare umenneskeligt meget arbejde (med at spinde uld) og viser derpå hendes tilkommende mand, at det vil ødelægge hende at skulle arbejde så meget hele livet: så vil hun ende som "a hideous hag, ... bent double" (s. 196), dvs. en grim, helt krumbøjet kælling, der må skubbe sig frem med to stokke. Det er dette syn, der har inspireret bogens tegner til illustrationen på forsiden.

³ Der er tale om meget korte fortællinger (på ca. 1 side), som antagelig foreligger anonymt i Dansk Folkemindesamling.

⁴ Det er dette eventyr fra Fyn, der findes i Svend Grundtvigs udgivelse. Desværre tillader pladsen ikke omtale af de divergerende holdninger hos Tang Kristensen og Svend Grundtvig mht. indsamling og udgivelse af eventyr og andre folkeminder; se nærmere i Kofod (1984) s. 38ff.

Teksterne i *Tales from Denmark* er som nævnt oftest oversat fra Arndals og Bødkers rigsdanske gengivelser af Tang Kristensens og andres optegnelser, der er mere eller mindre dialektprægede. Jeg har set lidt på, hvordan jyske ord og udtryk mv. er blevet omsat i bogen i nogle af de 12 eventyr, der findes både i Tang Kristensens *Æventyr fra Jylland* og i Arndals udgave, bl.a. "Jesper Harehyrde", "Den gyldne Fjer" og "Pisk-i-Aske"; her skal kort gives nogle eksempler fra sidstnævnte, som er en variant af eventyret om Askepot. Den engelske titel er "Rake the Ashes" (s. 88ff.), dvs. "Rage i asken", en betydning, der også ligger i det jyske "piske" brugt vedr. aske. Den fremmede, gamle mand, der kommer og hjælper pigen, da hun ikke må komme med stedmoderen og dennes datter i kirke, giver hende hos Tang Kristensen "en stadse Dragt, stads Hoser", dvs. en fin dragt og fine strømper (jf. "stads" i betydningen "pynt"); i den engelske udgave får hun "a fine silk dress, beautiful stockings", hvor der er altså er tilføjet "silke" til antydning af, hvor fin dragten er. Hos Tang Kristensen beskrives pigen på karakteristisk vestjysk som "forfærdelig skøn", dvs. "utrolig smuk", og det gengives fint af "unbelievable beautiful" (s. 89). I kirken satte hun sig på samme bæk som stedmoderen og søsteren; de genkendte hende (naturligvis) ikke, men "føg ind" (dvs. skyndte sig ind, jf. verbet "fyge") inderst på bænken for "den fine en", hedder det hos Kristensen; hos Badman & Herbert: de "squeezed up" (= klemte sig sammen) for "such a fine lady" (= sådan en fin dame). Ved en senere lejlighed fortæller en krage prinsen, at stedmoderen har en datter mere end hende, der er med i kirke. "Hør ikke efter, hvad den krage gulper" siger stedmoderen hos Kristensen; her er "gulpe" en sideform til "gylpe" (jf. Jysk Ordbog *gylpe* verb.). Det omsættes til: "That crow is spouting rubbish" (= sprøjter vrøvl af sig, s. 91), hvilket passer meget godt til stilen hos Kristensen. Prisen for den gamle mands 3 gange hjælp til det fine tøj, guldsko, karet mv. er høj: en søn pr. gang, efterhånden som Pisk-i-Aske, der jo bliver gift med prinsen, føder dem. Da den gamle mand kommer for at hente den første søn, siger hun hos Kristensen til ham, at hun gerne vil "have den søn til at ro sig ved (= glæde sig ved), til hun fik nogle flere". Dette oversættes til: "keep the child at least until the others are born" (= beholde barnet, i det mindste indtil de andre er født, s. 92), hvor det faktuelle er bibeholdt, men nuancen: "glæde sig ved" er gået tabt.

Det lykkes via en ny hjælper (en gammel tigger) at finde de kodeord, der kan ophæve kravet på de 3 sønner; prinsen og Pisk-i-Aske, der i mellemtiden er blevet konge og dronning, bliver da hos Kristensen "så glade, te (= at) det var mageløs"; dette gengives på engelsk med, at de blev "overjoyed" (s. 93), en meget rammende og koncentreret oversættelse.

Konklusionen på denne lille undersøgelse er, at jyske udtryk får en god og nogle steder meget fin gengivelse i *Tales from Denmark*. Der kunne hentes flere eksempler fra "Rake the Ashes"; tilsvarende kan nemt findes i de to andre, der nævnes ovenfor ("Jesper the Hare Herder" s. 167, "The Golden Feather" s. 108), og også i andre af denne gruppe på ialt 15 eventyr, der foreligger både i Kristensens jyskprægede udgave og Arndals rigsdanske. Kun 2 steder er jeg stødt på direkte fejl; de er dog opstået allerede i oversættelsen af jyske ord til rigsdansk. Det gælder dels "shrimp" (= reje, s. 116), hvor Tang Kristensen har "horngjæver" (= hornfisk, engelsk "garfish"), dels "cold" i forbindelsen "You cold red bull" (= Du kolde, røde tyr, s. 92). Her har Tang Kristensen "du koldet rød' Tyr", hvor "koldet" betyder "uden horn; hornløs"⁵.

Ved de øvrige 31 eventyr i bogen har jeg ikke eftersporet de "jyske" forlæg, men undersøgt mange passager, som jeg ville anse for lidt vanskelige at oversætte fra de rigsdanske versioner hos Arndal og Bødker. Resultatet er det samme: gengivelsen er udmærket, flere steder virkelig fin. Som et led i at gøre teksterne autentiske for et nutidigt publikum omsættes de gamle danske længdemål til engelske, fx svarer "200 yards" (s. 136) til ca. "100 favne" hos Tang Kristensen, og afstanden til et bjerg "hundrede mile henne" gengives meget passende som "five hundred miles from here" (s. 77). Tilsvarende for møntsystemerne, hvor "rigsdaler" omsættes til "pound", et sted dog lidt for rigeligt udmålt: "fire skilling" bliver til "five pounds" (s. 136).

Det fremgik indirekte ovenfor, at jyske dialektgloser som forventeligt gengives med standardengelske ord. Men der optræder adskillige ord fra ældre tiders landbrugsarbejde i teksterne, fx "winnow" (s. 37), dvs. rense korn ved at kastning (hen mod vinden), fra tiden før rense- og tærskemaskiner, da man tærskede kornet med plejl. Dette redskab

5 Jf. adj. "kullet" i H.F. Feilbergs jyske ordbog; i ODS har ordet sideformen "kuldet", og særbetydningen her findes som betydning 3.2 vedr. kvæghold.

nævnes også direkte i teksten: "flail" (s. 63), og det fremgår her, at en plejl består af "handle" og "beater", dvs. håndtag og slagstykke.⁶ Både "flail" og "winnow" forklares i landbrugsordlisten s. 249ff.; det gælder også ord som "buckwheat" (= boghvede), "churn" (= smør) (kærne), "marl" (= mergel), "scythe" (= le) m.fl., så læseren får god hjælp til forståelse af datidens redskaber og særlige forhold i øvrigt.

For en dansk læser kan det være interessant at se, hvad eventyrenes ord som fx "bjergmand" oversættes til: det kan være "a troll" (= en trolld, s. 77) eller "an ogre" (= trolld, uhyre, s. 228); men en "trolld" kan også gengives "an ogre" (s. 50). Bjergmandens hjem er oftest en høj, hvilket her ikke oversættes til "hill", men "mound" (= lille høj, s. 92).

Talemåder og andre idiomatiske forbindelser er ofte vanskelige at gengive præcist i oversættelser, så man i stedet må klare sig med parafrase. Det lykkes også fint her, fx vedr. talemåden: "Den slog dig ikke på munden, der blæste dig det i øret", som det hedder i "Den dristige Thomas", jf. Bødker (1960) s. 48. Badman omskriver til: "You wouldn't have asked for it unless someone told you to" (= du ville ikke have bedt om det, hvis ikke nogen havde fortalt dig, at du skulle; s. 206), hvilket rimeligt præcist angiver talemådens mening; lidt mere direkte kunne den omskrives: "den, der fortalte dig det, gav dig god hjælp". I overdrivelseshistorien "The Fox in the Beard" (= Ræven i skægget, s. 14ff.) lykkes det dog ikke at få den afsluttende pointe med, nemlig påstanden om, at talemåden "at have en ræv bag øret" (dvs. ikke mene det, man siger, alvorligt) skulle stamme fra netop denne historie, jf. "deraf er det Mundheld kommet (etc.)" i *Fra Bindestue og Kjølle* (bd. 1. s. 138). En tilsvarende engelsk talemåde med "ræv" findes vist ikke; den svarer til "tongue in cheek" el. lign. Omvendt lykkes det ved fortællingen "Sønnen, der ramte hjertet" (Arndal bd. 3, s. 93ff.) at finde en særdeles velegnet engelsk talemåde som oversættelse af titlen, nemlig "The Heart of the Matter" (s. 165f.). Overført betyder dette udtryk "sagens kerne"; men i den direkte betydning kan det også udmærket være overskrift for eventyret om 3 sønner, der må gennem en svær prøvelse: for at afgøre et arvespørgsmål bliver de afkrævet et skud mod hjertet i deres faders lig! Den ene søn afviser blankt dette og opgiver sit krav – og viser sig netop derved at være den rette arving.

6 De engelske ord oversat fra dansk "handel" og "slagel" hos Bødker (1960) s. 164.

I bogen er anvendt et par gennemgående fortælletekniske strategier. For det første er indirekte tale meget ofte omskrevet til direkte replikker og replikskifter, hvilket naturligvis virker mere engagerende over for et (yngre) publikum; Tang Kristensens fortællere havde formentlig ikke så meget brug for at dramatisere på denne måde under optegnelserne. For det andet afsluttes de enkelte eventyr ofte med bemærkninger som: "There is a little more to tell" (= der er lidt mere at fortælle, fx s. 28, 129, 248) eller tilsvarende "... only a little more to tell" (= kun lidt mere (etc.), s. 41, 93, 211) og lign. Det er antagelig opsummerende formler, som Badman og Herbert har haft succes med at bruge ved mundtlige fremførelser. Eventyrene selv kan slutte med: "They married and as far as I know, lived a long and happy life" (= de blev gift og levede, så vidt jeg ved, længe og lykkeligt", s. 34), eller ved direkte løgnehistorier fx: "I was put in a cannon and shot over here so I could sit amongst you and tell you this big fib" (= jeg blev sat i en kanon og skudt herover, så jeg kunne sidde blandt jer og fortælle denne store løgn) (s. 216; tilsvarende s. 174).

Det blev i indledningen nævnt, at bogen sigter mod "Primary School"-niveau; men måske kan den også bruges på skolens højere klassetrin, bl.a. til arbejde med analyse af eventyrene. Det vil fx være helt oplagt at forsøge sig med analyser efter "aktantmodellen"⁷ mv. til klarlæggelse af de enkelte eventyrs overordnede struktur, fx i det tidligere nævnte "Rake the Ashes" / "Pisk-i-Aske":

Afsender ----->	Objekt ----->	Modtager
the prince / prinsen	status as a princess / prinsessestatus	Rake the Ashes / Pisk-i-Aske
	↑	
Hjælper ----->	Subjekt <-----	Modstander
the old man / den gamle mand	Rake the Ashes / Pisk-i-Aske	the stepmother / stedmoderen

Men enten man har lyst til denne type analyser eller ej, kan *Tales from Denmark* varmt anbefales som gave til engelsktalende familier-medlemmer, venner m.fl.: de behøver ikke være interesserede i eventyr i

⁷ En kort indføring i eventyranalyser af denne og andre typer (grundstrukturmodellen m.fl.) gives fx i Høgh (1996).

forvejen, det skal de nok blive under læsningen! Med bagsideomtals ord (der også findes i forordet):

The stories are brim full of shrewd observations, humour, invention, down to earth advice and are as fresh and relevant today as when they were told over a century ago.

(= Eventyrene er fyldt til randen med vise iagttagelser, humor, opfindsomhed og snusfornuftige råd, og de er lige så friske og vedkommende i dag, som da de blev fortalt for mere end hundrede år siden).

Bogen kan bestilles på den i indledningen omtalte hjemmeside, hvor man også kan læse nærmere om forfatterne og deres arrangementer med ”storytelling” for skoleklasser og andre interesserede. Stephen Badman har tidligere oplyst, at han arbejder på hele to bøger mere med oversættelser af danske folkeeventyr mv., bl. a. med fortællinger fra en anden jysk folkemindesamler, Jens Kamp; disse bøger forventes også at udkomme i år.

Litteratur

Arndal, Vibeke (udg.) (1998-2000): *Evald Tang Kristensens Eventyr fra Jylland*. 1-3.

Odense: Odense Universitets Forlag.

Bødker, Laurits (udg.) (1960): *Danske Folkeeventyr*. Kbh.: Rosenkilde og Bagger.

Høgh, Carsten (1996): *Eventyrleksikon*. Kbh.: Munksgaard.

Kofod, Else Marie (1984): *Evald Tang Kristensens syn på folkeminderne*. Kbh.: Dansk Folkemindesamling.